

Jiro Hasegawa

Z badań nad wczesnośredniowieczną ceramiką zachodniosłowiańską

Acta Archaeologica Lodziensia nr 22, 7-107

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MOJEMU MISTRZOWI

Profesorowi Dr. Ryôchû Stanisławowi Umedzie
w 10-tą rocznicę Jego śmierci (1900—1961)

WSTĘP

W ciągu 25 lat powojennych, a szczególnie w latach ostatnich, badania nad typologią i chronologią wczesnośredniowiecznej ceramiki zachodniosłowiańskiej posuwały się stale naprzód, jednak wiele zagadnień czeka jeszcze na rozwiązanie. W pełni zdaję sobie sprawę z tego, że przy dzisiejszym stanie szeroko rozwiniętych badań problematyka ta wymaga od badaczy ogromnej znajomości materiału, pochodzącego niemal z całej Słowiańszczyzny. Ze względu na ograniczone możliwości bezpośredniego zapoznania się z zabytkami, staram się jak najczęściej odwoływać do publikowanych opracowań materiałowych. Zdaje mi się, że właśnie ukazanie się całego szeregu tego rodzaju prac, jak i opartych na nich studiów syntetyzujących, dostarczyło poważnych argumentów zmuszających do rewizji zakorzenionych dotychczas poglądów.

Omawiana w niniejszym opracowaniu problematyka obejmuje wcale niemały zakres rozważań tak w przestrzeni czasowej, jak i terytorialnej. Nie sposób tutaj jednak omówić wszystkich spraw. Ograniczam więc główny temat niniejszej pracy do kilku uwag o niektórych najważniejszych typach ceramiki wczesnośredniowiecznej z obszaru Słowiańszczyzny zachodniej. Trzeba od razu zaznaczyć, że wybrany tu problem spleta się z wieloma zagadnieniami i bez ich kompleksowego traktowania nie można oczekiwać powodzenia w rozwiązaniu postawionego zadania.

Historia badań nad wybranym przeze mnie tematem ma w archeologii słowiańskiej bogate tradycje, to też poglądów ogłaszanych na ten temat przez szereg badaczy jest wcale niemało. Różnią się one między sobą bądź to w zasadniczym pojmowaniu zagadnień, bądź też w interpretacji poszczególnych materiałów zabytkowych. W związku z tym zajmę się najpierw przeglądem rozwoju badań nad omawianą problematyką.

I

Pomijając XIX-wieczne badania nad ceramiką zachodniosłowiańską, prowadzone przez archeologów działających na poszczególnych terenach Słowiańszczyzny zachodniej, którzy swoją pionierską działalnością przyczynili się do zapoczątkowania studiów słowianoznawczych, przede wszystkim wymienić należy czeskiego uczonego, Lubora Niederlego. On pierwszy usystematyzował materiał ceramiczny z całej Słowiańszczyzny, nazywany przez jego poprzedników ceramiką „grodziskową” — „Burgwalltypus”. W swej pracy L. Niederle (1921, s. 302 n., ryc. 90) podzielił tę ceramikę na dwie fazy rozwojowe: starszą „grodziskową” (VI—VIII w.) i młodszą (IX—XI w.). Dalszy jej rozwój widział on w materiałach datowanych na XII—XIII w. Wyróżnił także ceramikę starszą od „grodziskowej”, dając jej nazwę „przedgrodziskowej”. Przy ówczesnym stanie wiedzy o tym materiale zabytkowym nie mógł on dokładnie określić chronologii występowania starszych form¹. Według L. Niederlego dominującą formą wśród naczyń „grodziskowych”, jak i „przedgrodziskowych” są wysokie, bezuche garnki jajowate z największą wydętością powyżej połowy wysokości naczynia i z krawędzią łagodnie wychyloną na zewnątrz. W mniejszej ilości natomiast wyrabiane były w tym czasie niskie garnki wazowate oraz niskie i wysokie flaszki. Jan Eisner (1925, s. 50—51) pogłębiając teorię L. Niederlego podzielił najstarszą ceramikę słowiańską z terenu Moraw i Słowacji na trzy typy: 1) smukłe i niezdobione garnki, 2) smukłe naczynia zdobione liniami poziomymi i falistymi, różniące się od typu pierwszego bardziej wychyloną krawędzią i 3) ceramikę tzw. „nomadzką”. Zarówno L. Niederle, jak i J. Eisner widzieli w naczyniach garnkowatych prastarą ceramikę słowiańską rodzimego pochodzenia. Na podstawie materiału zabytkowego z terenu Polski, szczególnie z Wielkopolski, również Józef Kostrzewski (1923, s. 196—219) wskazał na genetyczne związki ceramiki wczesnośredniowiecznej na terenie Słowiańszczyzny zachodniej, którą wykonywano początkowo bez użycia koła, a później już na kole, z ręcznie lepioną ceramiką niezdobioną lub rzadko zdobioną, powszechnie znaną w kulturze przeworskiej².

W tych samych latach wśród archeologów praskich toczyła się dyskusja wokół pewnej grupy typologicznie wyróżniających się naczyń wy-

¹ W publikacji będącej streszczeniem omawianej pracy L. Niederlego (1926), a wydanej po śmierci autora przez J. Eisnera z jego uzupełnieniami (1953), ceramika „przedgrodziskowa” przedstawiona jest jako wczesna ceramika słowiańska z VI—VIII w. (*op. cit.*, ryc. 92). Natomiast ceramika „grodziskowa” w pracy z 1921 r. jako właściwa ceramika „grodziskowa” z IX—XI w. (*op. cit.*, s. 362—365).

² Podobny pogląd wyraził także W. Antoniewicz (1928, s. 237).

stępujących w okolicach Pragi. Były to garnki dość prymitywnie wykonane bez użycia koła, w większości wypadków niezdobione (tabl. I: 9, II:1, III:11—12, V:12). Josef A. Jíra, Josef L. Pič, Jan Axamit i inni badacze uważali je za ceramikę „przejściową” pomiędzy kulturą prowincjonalno-rzymską a słowiańską — „grodziskową”. Według opisu J. A. Jíry są to naczynia formy „grodziskowej” z okresu rzymskiego³. Nazwa ta więc określa najbardziej istotne cechy omawianej ceramiki. Dopiero Emanuelowi Šimkowi (1923, s. 191, 226—228)⁴ udało się stwierdzić, że jest to pierwotna ceramika „grodziskowa” z końca okresu třebicko-pińiewskiego kultury dobřichovskiej (tj. IV—VI w.) i że naczynia z tego okresu stanowią formę wybitnie przejściową od kultury dobřichovskiej do „grodziskowej”. Badacz ten nazwał tę grupę naczyń typem „veleslavínskím”, od nazwy miejscowości, w której znaleziono najbardziej charakterystyczne okazy tej ceramiki. Ivan Borkovský natomiast (1939, 1940), po przeprowadzeniu analizy szeregu znalezisk tego typu naczyń wystąpił z twierdzeniem, że mimo braku chronologicznej styczności z kulturą prowincjonalno-rzymską, ceramika ta nie nosi cech „przejściowości”, lecz stanowi samodzielny etap rozwoju, który wprost nawiązuje do kultury „grodziskowej”.

Zanim zajmę się wywodami I. Borkovskiego, parę słów poświęcę omówieniu rozwoju badań nad omawianą problematyką, które miały istotne znaczenie dla jego studiów⁵.

II

W Czechach przede wszystkim I. Borkovský zetknął się w 1935 r. z omawianą ceramiką podczas badań wykopaliskowych, które prowadził na cmentarzysku ciałopalnym na Placu Loretánskím w Pradze (tabl. I:13). Właśnie opracowanie materiału z tego stanowiska, jak się wydaje, nakłoniło go do przeprowadzenia gruntownej analizy podobnych zabytków pochodzących z terenu Pragi i Europy środkowej.

Na terenie Kolína swoją działalność wykopaliskową prowadził František Dvořák. Zabytki uzyskane ze swoich badań terenowych opublikował on m. in. w pracach wydanych w 1936 i 1946 r. (praca pośmiertna

³ Badania nad ceramiką „przejściową” szczegółowo referuje J. Zeman (1966, s. 168 n.).

⁴ Zob. również: Šimek E., 1935, s. 58; 1948, s. 16.

⁵ Krótkie przeglądy nowszych i starszych odkryć ceramiki wczesnośrednio-wiecznej w Słowiańszczyźnie zachodniej dają również archeologowie polscy i radzieccy, np.: W. Szymański (1967), Z. Hilczerozna (1970) i E. A. Gorju-sov (1970).

z poprawkami i uzupełnieniem J. Filipa)⁶. Według F. Dvořáka (1946, s. 71—72) okres od początku n.e. do V w. był dobą „starosłowiańską”, a VI w. okresem przejściowym, w którym zabytki „starosłowiańskie” występowały obok najstarszych znalezisk ceramicznych, charakterystycznych dla okresu „grodziskowego”. Na okres „starosłowiański” przypadają naczyńia (przede wszystkim niezdobione), pochodzące przeważnie z cmentarzysk ciałopalnych, np. w miejscowościach Nebovidy (ryc. 17:3), Starý Kolín i innych. Przejściowy zaś charakter mają reprezentować zabytki znalezione w osadach, np. w m. Ohaře i Pad'ousy⁷.

Na Morawach, podobnie jak w Czechach, zagadnieniem dotyczącym najstarszego osadnictwa słowiańskiego poświęcone były badania archeologów morawskich, takich jak Inocent L. Červinka (1928), Miroslav Chleborád (1936), Antonin Gottwald (1931) i Josef Poulík (1937) oraz archeolog austriacki Richard Pittioni (1934)⁸. Zwrócili oni uwagę na groby ciałopalne z popielnicami analogicznymi do czeskich naczyń „przejściowych”, znajduwane w takich miejscowościach, jak Slatinky, Velatice pod Brnem i Lanžhot pod Břeclavem⁹ (tabl. I:1, 6, III:10). Materiał uzyskany w m. Lanžhot datował R. Pittioni (1934, s. 132) na VI—VII w. na podstawie wyników analizy porównawczej z zabytkami z awarsko-słowiańskiego cmentarzyska w m. Devínska Nová Ves pod Bratisławą. Badacz ten jednocześnie dał do zrozumienia, że ceramika z cmentarzyska lanžhockiego jest słowiańską i pochodzi z najstarszej fazy kultury tego ludu.

W zachodniej Słowacji badania nad osadnictwem wczesnośrednio-wiecznym zapoczątkowane zostały w XX w. przede wszystkim przez Jana Eisnera (w latach 1921—1939)¹⁰. Ten sam badacz dał także początek opracowaniom materiałów z grobów ciałopalnych datowanych na okres tzw.

⁶ Zob. również: Dvořák F., 1936, s. 160.

⁷ Opracowania materiałowe z tych stanowisk: Dvořák F., 1919, ryc. 24:2—3; 1946, s. 76 n., ryc. 1—4. W pracy o pradziejach okolic Kolína F. Dvořák (1936, s. 94 i przypis, s. 102 oraz tabela chronologiczna na s. 124) zaznaczył z wielką ostrożnością, że grube, ręcznie wykonane fragmenty naczyń są zdegenerowaną formą późniejszej, prowincjonalno-rzymskiej ceramiki: naczyń takich nie można uważać za wyroby ludów germańskich, lecz za najstarsze zabytki słowiańskie.

⁸ Krótką charakterystykę badań archeologów morawskich w tych latach daje J. Poulík (1948 A, s. 57 n.; 1956, s. 239—241).

⁹ Prace materiałowe dotyczące tych stanowisk: Gottwald A., 1931, ryc. 62; Chleborád M., 1936, ryc. 8, 13; Červinka I. L., 1942, 1942 A, 1942 B; Poulík J., 1937, ryc. 1—4; 1948, ryc. 3, ryc. 4:1—2, ryc. 25:4—11, tabl. II, III:1—4, IV—VII; 1948/50, ryc. 27a:a—b, ryc. 91:a, ryc. 93—95; Pittioni R., 1934, tabl. 15: 1—4.

¹⁰ Odnośnie do dziejów badań nad osadnictwem słowiańskim na terenie południowo-zachodniej Słowacji, zob.: Kudláček J., 1957, 1957 A.

wczesno- i środkowo-„grodziskowy”. Znałe były już wówczas stanowiska wczesnosłowiańskie, takie jak Kúty, Skalica, Výčapy-Opatovce i inne¹¹ (tabl. II:3, V:8—9). Na tych stanowiskach odkrywano coraz więcej niezdobionych popielnic ręcznie lepionych. Ponieważ nie było jeszcze wtedy jednolitego poglądu na temat przynależności etnicznej twórców tego rodzaju naczyń, groby te przypisywane były zwykle plemionom wschodnio-germańskim według powszechnie przyjętych wówczas podziałów kulturowych. Dopiero badania wykopaliskowe na ogromnym cmentarzysku słowiańsko-awarskim w Devínskiej Novej Vsi, prowadzone na dużą skalę przez J. Eisnera, umożliwiły archeologom podjęcie wnikliwej analizy omawianej ceramiki (tabl. I:16, II:4, IV:13—14). Na jej podstawie J. Eisner (1933, s. 244—245; 1934/35, s. 82 n.; 1935, s. 364—365) wysunął tezę o słowiańskości tych niezdobionych popielnic. Pogląd ten popierał E. Šimek (1934, 1935), widząc w nich analogie do znalezisk z okolic Pragi. Również R. Pittioni (1934), jak już wyżej wspominałem, mógł skorzystać z wyników badań Eisnera¹².

Trzeba zaznaczyć, że także po drugiej stronie dolnej Morawy, a więc na terenie Dolnej Austrii, naczynia analogiczne do okazów morawskich, jak i zachodniosłowackich znajdowano na kilku cmentarzyskach szkieletowych i ciałopalnych, datowanych na okres wędrówek ludów, w takich miejscowościach, jak np. Baumgarten i Stein¹³. Badacze austriaccy (np. E. Beninger, 1931, 1934) nie konfrontowali swoich poglądów z wnioskami wysuniętymi przez archeologów morawskich i słowackich, przypisywali więc tamtejsze zabytki wyłącznie zachodniogockim Alemanom¹⁴. Jako stanowiska wczesnosłowiańskie znane natomiast były wówczas głównie cmentarzyska szkieletowe, datowane na VII—VIII w., jak np. w m. Mistelbach i Langenlebern¹⁵. Występowały tam groby wyposażone w naczynia z rozwiniętą już krawędzią i ornamentem dwóch rzędów dookół-

¹¹ Rezultaty badań wykopaliskowych w latach międzywojennych prowadzonych w Słowacji ujęte zostały w pracach takich, jak: Eisner J., 1925, 1926/27, 1933, 1934/35, 1952; Budaváry V., 1935, 1938; Budinský-Krička V., 1942, 1945/46, 1947, 1950; Janšák S., 1931; Kraskovská L., 1947/48.

¹² Zob. również: Budaváry V., 1936.

¹³ Szombathy J., 1925, s. 29 n., ryc. 1:3, 3:7, 7:7; Beninger E., 1931 ryc. 86; Willvonseder K., 1936, s. 194.

¹⁴ Zob. na ten temat u I. Borkovskiego (1940, s. 24—25) i J. Poulíka (1948/50, s. 45 n.).

¹⁵ Hülle W., 1940, s. 23, ryc. 5:1—2; Beninger E., 1934, s. 135 n., ryc. 61—62; 1940, s. 855—856, tabl. 364:3—6; Mitscha-Märheim H., 1941, tabl. 21:1—2, 4—5; Poulík J., 1948, tabl. XVII:1, 3; 1948 A, s. 63, tabl. V—VI. E. Beninger (1934, s. 145) uważał wówczas, że zajęcia przez Słowian Dolnej Austrii przypada na połowę VI w. Por. również: Butner R., 1934, s. 123, 124.

nych linii poziomych, zaliczone później przez J. Poulika (1948, s. 63) do II i III stopnia ceramiki morawskiej.

Zarówno zabytki dolnoaustriackie, jak i znaleziska ceramiczne pochodzące z niektórych stanowisk na terenie Siedmiogrodu i Wołoszczyzny, datowane na okres wędrówek ludów, miały istotne znaczenie dla rozważań I. Borkovskiego. Są to materiały z cementarysk w takich miejscowościach, jak Band (Mezöbánd), Marosvásárhely i Sintana de Mureş (Maros-Szent-Anna) nad rzeką Maruszą¹⁶ oraz różnorodne materiały ceramiczne, wydobywane w osadach w Dămăroaia i na innych stanowiskach pod Bukaresztem¹⁷. Przypisuje się je zromanizowanej ludności autochtonicznej — Dakom. Kapitalne znaczenie dla chronologii ceramiki typu praskiego mają zwłaszcza zabytki z Dămăroaia i innych osad podbukareszteńskich. Wśród naczyń występujących w tych osadach znajdują się takie, których formy, profile i ornamenty żywo przypominają ceramikę tzw. „grodziskową”. Znalaziono także naczynie, posiadające w górnej części ornament krzyżyka; analogię do niego stanowi naczynie ze Slatinek na Morawach¹⁸. Ponadto w omawianych osadach znaleziono m. in. brązową monetę Justyniana Wielkiego (wybitą przed 539 r.) oraz brązowe fibule, tzw. „palcaste”¹⁹. Dinu V. Rosetti (1934, s. 207—208) datował te osady na VI—VII w.²⁰

Obszar między Łabą-Solawą a Odrą, zamieszkiwany przez Słowian połabskich, od dawna interesuje niemieckich uczonych. Badania nad dziejami tych plemion mają zatem długoletnie, stale rozwijające się tradycje. Zdaniem J. Herrmanna (1965, s. 5) wynika to przede wszystkim z roli tego odłamu Słowian w historii narodu niemieckiego. Obok studiów prowadzonych w ramach innych dyscyplin słowianoznawczych badania archeologiczne mają tu cenne osiągnięcia²¹. Badania wykopaliskowe zapoczątkowane w drugiej połowie minionego stulecia dostarczyły materiałów przede wszystkim z licznych grodzisk. Wtedy to słowiańska ceramika, zdobiona wielorzędowymi liniami prostymi i falistymi, na-

¹⁶ Kovács J., 1912, s. 250 n.; 1913, s. 265 n.; 1915, s. 226 n.; Borkovský I., 1940, s. 22—24.

¹⁷ Rosetti D. V., 1934, s. 206 n.

¹⁸ Rosetti D. V., 1934, ryc. 5:4; Gottwald A., 1931, ryc. 62; Borkovský I., 1940, ryc. 7:2.

¹⁹ Rosetti D. V., 1934, ryc. 1:9; Werner J., 1950, tabl. 31:53 (Typ IK). Zob. nowsze badania nad tymi fibulami: Nestor I., 1964; Petre A., 1965, 1965 A, 1966.

²⁰ Zob.: Borkovský I., 1940, s. 60—61.

²¹ Przegląd dziejów badań słowianoznawczych w Niemczech i ich głównych zagadnień, m. in. archeologicznych zob.: Herrmann J., 1965, s. 5 n.; 1970 A, s. 136 n.; Labuda G., 1960, s. 9 n.

zwana została przez Rudolfa Virchowa ceramiką „grodziskową” (Burgwallkeramik).

Powszechnie znana trójokresowa chronologia rozwoju osadnictwa słowiańskiego w dorzeczu Łaby i Odry powstała już na początku XX w. Chronologię tę opracowali m. in. Robert Beltz (1901, 1910), Alfred Götze (1901, 1920), Carl von Schuhhardt (1921, 1923, 1926), Christoph Albrecht (1923, 1925) i Walter Frenzel (1932)²². Ustalone przez nich ramy chronologiczne dziejów Słowian połabskich zamykają się między wiekiem VII a XII: okres starszy (600—800 r.), środkowy (800—1000 r.) oraz późny (1000—1200 r.)²³. Praca Hansa A. Knorra (1937) o ceramice słowiańskiej między Łabą a Odrą miała na celu ustalenie precyzyjniejszej typologii i chronologii ceramiki słowiańskiej. W swoim opracowaniu autor ten przyjął ową chronologię wprowadzając termin „stylu”. Datowanie początku ceramiki stylu III oparł on na monetach znalezionych wspólnie z tą ceramiką, natomiast dla początku stylu I przyjął tradycyjny pogląd powszechnie uznany w literaturze niemieckiej, zgodnie z którym osadnictwo słowiańskie zaczyna się w tzw. „Wschodnich Niemczech” od 600 r. n.e. (*op. cit.*, s. 1—2). Chronologia ceramiki słowiańskiej na omawianym obszarze, proponowana przez tego badacza, dzieli się na styl I (700—850), styl II (850—1000) i styl III (1000—1200)²⁴. Ta typologia i chronologia ceramiki połabsko-słowiańskiej w gruncie rzeczy jest stosowana w archeologicznej literaturze niemieckiej aż do dziś²⁵.

Jeżeli chodzi o opracowania materiałowe ceramiki wczesnosłowiańskiej z dorzecza Łaby i Odry, to archeologia niemiecka dysponowała już wtedy wcale niemałą ilością publikowanych pozycji. Badania nad Łabą-Solawą i Muldą (Anhalt i Turyngia) rozpoczął przede wszystkim R. Virchow (np. 1869). Pierwsza wzmianka o znalezieniu niezdobionej ceramiki wczesnosłowiańskiej ukazała się jednak dopiero na samym początku XX w., kiedy to Hans Seelmann (1902) opublikował zabytki

²² R. Beltz podzielił ceramikę słowiańską na dwa okresy zaczynając od 600 r.: starszy i młodszy (1901, s. 13; 1910, t. 2, s. 367, 374—375). Na temat trójokresowej chronologii ceramiki słowiańskiej na terenie Niemiec zob.: Eisner J., 1914.

²³ Por. układ spisu specjalnego numeru czasopisma: „Ausgrabungen und Funde”, t. 3, 1958, z. 4/5, poświęconego pradziejom i wczesnemu średniowieczu nad Łabą i Odrą.

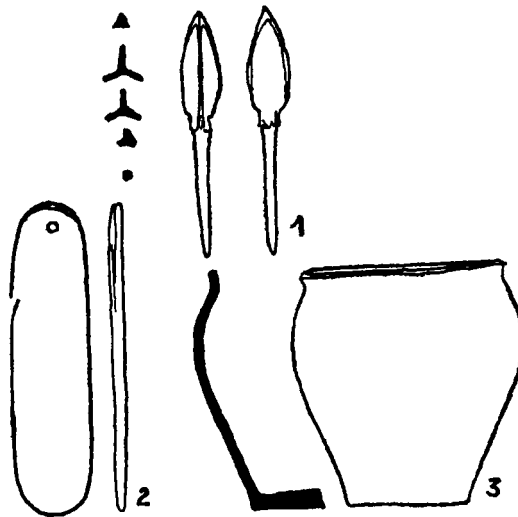
²⁴ Pomiędzy poszczególnymi terenami zachodzą różnice chronologiczne; H. A. Knorr podzielił obszar między Łabą a Odrą na dwie główne części: północną i południową. Zob. tabelę chronologiczną wykazującą różnice obu części i mniejszych ugrupowań terenowych: 1937, ryc. 167 na s. 215.

²⁵ Zob. recenzje pracy H. Knorra (1937) i innych badaczy niemieckich: Kostecki J., 1946/47; 1951, s. 156—158; 1964; Váňa Z., 1960; Eisner J., 1963, s. 137, 140 n.

z grobów ciałopalnych w m. Dessau-Grosskühnau (Kr. Dessau). Były to m. in. dwie ogromne popielnice i małe ułamki ceramiki zdobionej wielorzędowymi liniami falistymi, przypisane przez tego badacza Słowianom. Dalsze prace materiałowe opublikowane zostały przez A. Götze (1920) i Chr. Albrechta (1923, 1925). Ten ostatni poświęcił wiele miejsca ceramice „grodziskowej” (1923, tabl. I—III; 1925, tabl. I—IV). Zwrócił on także uwagę na najwcześniejszą fazę osadnictwa słowiańskiego, datowaną na lata 600—800 n.e. Wyniki dalszych badań nad tą ceramiką widzimy w pracy H. A. Knorra (1937). W większości wypadków znaleziska zebrane przez tego badacza należą do form jego stylu I i II. Obok nich występowały jeszcze starsze formy, które zostały przez tego badacza zaliczone do „Vorstufe” w znaczeniu prototypu lub typu przejściowego do ceramiki „grodziskowej” (*op. cit.*, s. 180)²⁶.

W Saksonii i na Łużycach znano zaledwie kilka stanowisk z ceramiką uważaną za wczesnosłowiańską. Są to m. in. Sadersdorf (Kr. Guben, ryc. 9:2), Coblenz (Kr. Bautzen) i Drezno-Stetzsch²⁷ (ryc. 1). Ceramikę z m. Coblenz przypisywano Germanom, a naczynie wraz z cha-

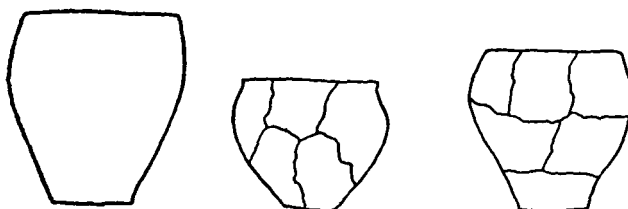
Ryc. 1. Drezno-Stetzsch, Saksonia. Zawartość grobu ciałopalnego. 1: grocik z trzema liścieniami, 2: oselka, 3: popielnica. Wg W. Coblenza (1964)

²⁶ Zob. także: Knorr H. A., 1939, s. 22.

²⁷ Jentsch H., 1896, ryc. 32; Frenzel W., 1926, ryc. 8:3; 1932, tabl. 7—8; Knorr H. A., 1937, ryc. 127—128; Petersen E., 1939, ryc. 74, 125; Radig W., 1936, ryc. 37.

rakterystycznym grocikiem strzały z Drezna-Stetzsch — Słowianom lub Awarom. Na tej podstawie wymienione zabytki datowano na VII w., wiążąc je z pojawieniem się Awarów ze Słowianami na tym obszarze²⁸.

Badania archeologiczne nad osadnictwem słowiańskim nad Hawelą i Sprewą (Brandenburgia) podjęto stosunkowo wcześniej, już w początkach minionego wieku. Pierwsze jednak owocne rezultaty studiów nad słowiańską ceramiką wczesnośredniowieczną przypisać należy badaniom prowadzonym przez A. Götze na przełomie XIX/XX w. Już za jego czasów znanym miejscem odkryć wcześniejszej ceramiki słowiańskiej było grodzisko nad jeziorem Riewend²⁹. Następnie prowadzono badania nie tylko grobów i osad otwartych (jak np. Mittenwalde-Penningsberg

Ryc. 2. Prützke, Kr. Eberswalde, Brandenburgia. Cmentarzysko ciałopalne. Wg W. Unverzagta i J. Herrmanna (1958)

i Berlin-Köpenick), lecz również cmentarzysk ciałopalnych płaskich (np. Prützke, ryc. 2, Fohrde i inne miejscowości) i kurhanów (np. Götz i Saaringen)³⁰.

Pierwsze opracowanie osadnictwa słowiańskiego na terenie Meklemburgii przynosi wielkie dzieło R. Beltza (1910), w którym autor zarejestrował szereg znalezisk od najdawniejszych czasów aż do wczesnego średniowiecza. Po klasycznych już studiach tego badacza, oprócz pracy H. A. Knorra (1937, s. 124 n.), na szczegółowe opracowania materiałowe ceramiki wczesnosłowiańskiej trzeba było czekać aż do lat powojennych.

²⁸ Zob.: Frenzel W., 1932, s. 95, 105; Radig W., 1936, s. 63; Knorr H. A., 1937, s. 165; Petersen E., 1939, s. 54, 106, 109, 185, 234. Po wojnie w dalszym ciągu na VII w. datuje B. Schmidt (1953/54, s. 798; 1961, s. 80, 114; 1965/66, s. 207, 209). Trzeba zaznaczyć, że pogląd o inwazji awarsko-słowiańskiej na ziemie połabskie utrzymywany jest w dzisiejszej literaturze niemieckiej, np. *Abriss der Vorgeschichte*, München 1957, s. 82; Voigt Th., 1958, s. 284; Herrmann J., 1971, s. 18 n., ryc. 2, mapa.

²⁹ Götze A., 1901, 1912, 1914.

³⁰ Między innymi: Stimming R., 1915, s. 128 n., ryc. 2, tabl. XXII—XXVI; Knorr H. A., 1937, s. 124 n., 138 n., ryc. 74—76, 99—101, 113; Petersen E., 1939, s. 51—52; Marschalleck K. H., Heiligendorf W., 1936, s. 73.

Archeologowie polscy (przede wszystkim Józef Kostrzewski)³¹ od dawna zwracali uwagę na całkowicie ręcznie lepioną ceramikę niezdobioną lub mało zdobioną w kulturze wenedzkiej, zwłaszcza w jej grupie przeworskiej, uważając ją za jeden z zasadniczych składników kultury materialnej, wiążących się genetycznie z ceramiką wczesnośredniowieczną na terenie Słowiańszczyzny zachodniej³². Pogląd ten w okresie przedwojennym i wojennym oparty był na materiale pochodzącym m. in. z cmentarzysk w m. Siedlemin (pow. Jarocin), Spicymierz (pow. Turek) i Konin oraz z osad w m. Leśnica, st. 3 (pow. Lubliniec) i Złota (pow. Sandomierz) — z okresu starszego chronologicznie, a z grodów w m. Biskupin (pow. Żnin), Gniezno i KłECKO (pow. Gniezno) oraz z osad w m. Syrynia (pow. Rybnik), Brześć Kujawski i Dobre (pow. Radziejów) — z okresu młodszego chronologicznie³³.

Wspomnieć należy także o badaniach prowadzonych w okresie międzywojennym przez niemieckich badaczy, głównie wrocławskich, na terenie Śląska. Badacze ci, potwierdzając tezę J. Kostrzewskiego o licznych podobieństwach zarówno między ceramiką, jak i wyrobami metalowymi z okresu rzymskiego i okresu wędrówek ludów a odpowiednimi zabytkami z wczesnego średniowiecza na obszarze Śląska, tłumaczyli te związki jako rezultat wpływu ceramiki germańskiej z okresu rzymskiego i okresu wędrówek ludów na wyroby ludności słowiańskiej w Polsce, napływającej w VII w. ze wschodu z resztkami ludności germańskiej³⁴. W ten sposób wiele zabytków wczesnosłowiańskich uzyskanych przez badaczy niemieckich ze Śląska — np. z grodów w m. Gostyń (pow. Głogów), Klenica (pow. Sulechów) i Popęszyce (pow. Nowa Sól) oraz z osady w m. Kościeliska (pow. Olesno) — datowanych było przez nich na VII—VIII w.³⁵

III

Podstawową tezę studiów I. Borkovskiego było twierdzenie, że grupa ceramiki tzw. „przejściowej” stanowi samodzielny etap rozwoju, który nawiązuje wprost do kultury „grodziskowej”. Grupę tę nazwał „typem

³¹ Kostrzewski J., 1923, 1946/47, 1949, 1949 A, 1961.

³² Jażdżewski K., 1958, s. 153.

³³ Karpińska A., 1926; Kostrzewski J., 1937, 1938, 1938 A, 1938 B, 1939; Hensel W., 1937, 1948; Jażdżewski K., 1938, 1948; Kostrzewski B., 1937, 1937 A; Marciniak J., 1948; Rajewski Z., 1938, 1948.

³⁴ Najwyraźniej koncepcję tę sformułował E. Petersen (1935, s. 167; 1937, s. 75; 1939, s. 261). Zob.: Kostrzewski J., 1966 A, s. 211 n.

³⁵ Boege W., 1937; Hufnagel F., 1940; Jahn M., 1937; Kurtz H., 1936; Langenheim K., 1937, 1937 A, 1939; Raschke G., 1931.

praskim". Według tego badacza naczynia tego typu są najstarszą ceramiką słowiańską w Czechach³⁶. Dowodem tego była odrębność „przejściowego” skupienia w stosunku do innych grup ceramiki jej współczesnej „późnorzymskiej” w Czechach i od samej ceramiki „grodziskowej” zarówno pod względem form naczyń, jak i techniki wykonania, a zwłaszcza struktury surowca do jej wyrobu (1940, s. 16). Na to stwierdzenie I. Borkovskiego złożyły się także i znaleziska z Devínskiej Novej Vsi oraz popielnice z grobów ciałopalnych na terenie Pragi, które badał sam Borkovský. Wszystkie te zabytki, mimo braku chronologicznego powiązania, miały niewątpliwie genetyczne związki z ceramiką z okresu rzymskiego jak i z okresu „grodziskowego”, na co słusznie zwracał uwagę cały szereg wyżej wspomnianych badaczy czeskich³⁷.

Przy datowaniu ceramiki typu praskiego I. Borkovský mógł przeprowadzić analizę swego materiału porównując go z popielnicami pochodzącymi przede wszystkim z m. Devínska Nová Ves, datowanymi na czas przed 600 r. n.e.³⁸ Ponadto miał on do dyspozycji szereg znalezisk

³⁶ Słowiańskość ceramiki typu praskiego kwestionowali m. in.: I. L. Červinka (1942A), L. F. Zotz (1941), L. F. Zotz, B. v. Richthofen (1940), H. Preidel (1954). Por.: Hensel W., 1965, s. 326, przypis 381.

³⁷ Typologia ceramiki typu praskiego nie jest dziś definitywnie ustalona. Na ten temat wypowiedziało się wielu badaczy: Czechosłowacja — Borkovský I., 1940, s. 17; Filip J., 1949, s. 127; Eisner J., 1961, s. 460; 1966, s. 138; Knor A., 1957, s. 95; Pleinerová I., Zeman J., 1970, s. 721 n.; Poulík J., 1948, s. 15; Bialeková D., 1962, s. 131—132; Polska — Jażdżewski K., 1958, s. 153; Kostrzewski J., Jażdżewski K., Chmielewski W., 1965, s. 288; Trudzik Z., 1958, s. 79; 1959, s. 94—95; Szymański W., 1967 A, s. 284, 308 n.; Hensel W., 1965, s. 327; Hilczerówna Z., 1967, s. 57—58; 1970, s. 305 n.; Dąbrowski E., 1971, s. 44 n.; NRD — Voigt Th., 1942, s. 26; 1958, s. 284; Schmidt B., 1965/66, s. 207; Hoffmann W., 1962, s. 341; Herrmann J., 1965, ryc. 3—6, 10—11; Schuldt E., 1964, ryc. 1—4; 1964 A, s. 261; Ukraina — Kucharenko J. V., 1960, s. 112; Rusanova I. P., 1968, ryc. 2. Najogólniej można przyjąć, że chodzi o naczynia garnkowate z największą wydętością na ogół w $\frac{2}{3}$ wysokości naczynia. Tego rodzaju naczynia można podzielić na dwie zasadnicze formy: 1) baniastą — bardziej przysadzistą w profilu i 2) jajowatą — bardziej smukłą. Różnica między obiema formami polega na stosunku średnicy największej wydętości brzuśca do wysokości naczynia. Ponadto pod względem różnicy w formowaniu brzegu można wydzielić warianty: 1) brzeg nie zaznaczony (bardzo krótka i prosta szyjka) i 2) brzeg mniej lub bardziej wychylony na zewnątrz (krawędź ścięta równo, zaokrąglona lub ścięta ukośnie). Teoretycznie można by przyjąć, że wariant pierwszy jest starszy niż drugi: Poulík J., 1948, s. 15, Jażdżewski K., 1962, s. 32. Niestety w praktyce z powodu braku ścisłej chronologii absolutnej trudno byłoby uchwycić ten rozwój formalny w ciągu chronologicznym.

³⁸ Na podstawie inwentarza grobów ciałopalnych w Devínskiej Novej Vsi J. Eisner ustalił czas powstania tego cmentarzyska najpierw na okres po 658 r., tj. na dobę po śmierci Samona (1933, s. 248), a później na lata przed 600 r. (1934/35, s. 83; 1947, s. 123; 1947 A, s. 45, 50, 52—53; 1952, s. 332—334).

pochodzących z Europy środkowej; niektóre z nich omówiłem już wyżej. W trakcie studiów porównawczych nad tymi znaleziskami I. Borkovský (1940, s. 64, 65) doszedł do wniosku, że niezdobiona ceramika typu praskiego pochodzi już sprzed IV w. i trwa aż do VI w., prowadząc bezpośrednio do ceramiki „grodziskowej” w Czechach.

IV

Prace badawcze nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym na ziemiach polskich uległy intensywnemu ożywieniu w okresie powojennym, podobnie jak w wielu innych krajach słowiańskich. Przyczyniły się one do wydobycia dużej ilości ceramiki. Toteż szczegółowa jej analiza była często jedyną podstawą dla ustalenia chronologii badanych obiektów. Stąd też wiele studiów archeologów polskich poświęconych zostało ustaleniu absolutnej i względnej chronologii ceramiki wczesnosłowiańskiej. Takimi studiami były prace m. in. Witolda Hensla (1950)³⁹, Konrada Jażdżewskiego (1958)⁴⁰ i Zofii Hilczerówny (1963, 1967)⁴¹.

Obok studiów nad chronologią i typologią ceramiki wczesnośredniowiecznej w Polsce i w zachodniej części Słowiańszczyzny prowadzone były badania nad najwcześniejszą ceramiką wczesnośredniowieczną, będącą polskim odpowiednikiem typu praskiego. Rozpatrując zagadnienia rozwoju ceramiki wczesnośredniowiecznej z ziem polskich na tle ogólnosłowiańskim K. Jażdżewski (1958, s. 153) wskazał na wielkie podobieństwo ceramiki całkowicie ręcznie lepionej z I okresu wczesnośredniowiecznego do form typu praskiego z terenów Czechosłowacji⁴². Obok znanych od lat okazów podobnych do typu praskiego, jak np. z Leśnicy, Złotej, Brześcia Kujawskiego i Dobrego za okazy identyczne lub pokrewne typowi praskiemu uznane zostały dalsze zabytki pochodzące z takich miejscowości, jak np. Chorula, st. 8 (pow. Krapkowice), Kościeliska (pow. Olesno Śląskie), Opole-Zakrzów, Mogiła — Nowa Huta, Nisko, Złotniki (pow. Proszowice), Borowy Młyn (pow. Międzyrzecz), Kotowo (pow. Nowy Tomysł), Radziejów, Lubicz (pow. Toruń), Międzyborów

³⁹ Zob. również: Szafrąńska Z., 1961, s. 177—183; Leciejewicz L., Hilczerówna Z., 1964, s. 179 n.; Szafrąński W., Szafrąńska Z., 1964, s. 190 n.

⁴⁰ Zob. również: Rajewski Z., 1959, s. 196—197.

⁴¹ Zob. również: Hilczerówna Z., 1966; Gajewska M., 1959; Dąbrowska E., 1963; Radwański K., 1968; Trudzik Z., 1964; Szymański W., 1967 A, Gardawski A., 1970.

⁴² Zob. również: Bernat W., 1955, s. 81; 1955 A, s. 348; Trudzik Z., 1953, s. 80—81; Rauhut L., 1957, s. 382; Dąbrowski E., 1971, s. 44—48.

(pow. Żyrardów) oraz Nieporęt (pow. Wołomin)⁴³. Jednakże w miarę postępu badań terenowych, dostarczających licznych zabytków ceramicznych, wykazujących różnorodne formy, niektórzy badacze polscy nie są skłonni do przyjmowania jednoznacznie terminu „typ praski”. Na przykład W. Hensel (1965, s. 326—327) widzi w formach ceramiki z ziem polskich ogniwa pośrednie między ceramiką z północno- i południowozachodniej oraz południowej części Słowiańszczyzny a ceramiką wschodniosłowiańską⁴⁴.

Wyniki badań terenowych prowadzonych w pierwszych latach powojennych w Polsce zmusiły badaczy, zajmujących się dziejami Słowian u schyłku starożytności i we wczesnym średniowieczu, do przeprowadzenia rewizji niektórych dawniejszych poglądów. Ogólnie przyjmowało się, że po upadku Imperium Rzymskiego nastąpił regres sił wytwórczych na ziemiach polskich, widoczny m. in. w produkcji ceramiki. Za tym przemawiał m. in. brak naczyń toczonych na kole, które spotykało się często w okresie starszym, przed upadkiem imperium. Ich miejsce zająć miałyby naczynia lepiące ręcznie bez użycia koła garncarskiego. Temu stwierdzeniu zdawali się przeczyć niektórzy archeolodzy, jak np. K. Jażdżewski (1958, s. 164; 1968 A, s. 286—287) i W. Hensel (1952, s. 163 n.; 1956). Opinię tę zdają się potwierdzać badania nad ceramiką z wczesnego średniowiecza. Obserwowano współwystępowanie ceramiki całkowicie ręcznie lepiącej z naczyniami wykonanymi przy użyciu prymitywnego koła garncarskiego u samych początków okresu wczesnośredniowiecznego. Wniosek, że wyrabianiem naczyń przy pomocy koła garncarskiego zajmowali się garncarze ziem polskich już w VI—VII w., jest ważnym rezultatem badań prowadzonych w latach powojennych⁴⁵. Do najważniejszych stanowisk, na których odkryto tego rodzaju naczynia, należą osady m. in. w miejscowościach: Igołomia (pow. Proszowice), Połupin (pow. Krosno Odrzańskie), Bonikowo, Bruszczewo (pow. Kościan), Biskupin (pow. Żnin), Ujście (pow. Chodzież), Kruszwica (pow. Inowrocław), Szeli (pow. Płock) i Chodlik (pow. Opole Lubelskie)⁴⁶.

⁴³ Szydłowski J., 1957, 1967; Trudzik Z., 1959, 1964; Godłowski K., 1968, 1969; Gruszczyńska A., 1967; Dąbrowski E., 1959, 1962; Lipińska A., 1961; Gabałówna L., Nowakowski A., 1964; Zielonka B., 1959/60; Bernat W., 1955; Rauhut L., 1957, 1957 A.

⁴⁴ Trzeba zaznaczyć, że do dziś brak jednak syntetycznego opracowania rozwoju formalnego i chronologii ceramiki wczesnośredniowiecznej z terenu Polski. Teza Z. Hilczerówny (1963, 1967) odnosi się do terenu Wielkopolski. Por. ciekawe opracowanie graficzne J. Herrmanna (1971, ryc. 66).

⁴⁵ Zob.: Gardawski A., 1970, s. 79 n.

⁴⁶ Machnik J., 1957, 1961; Dąbrowska E., 1961; Gajewski L., 1961; Dąbrowski E., 1959, 1965; Hołowińska Z., 1956; Jasnosz S., 1963, 1963 A; Szafranski W., 1950, 1961; Szafranska Z., 1961; Leciejewicz L., 1961;

Badaczy polskich interesuje także w znacznym stopniu zagadnienie dotyczące genezy ceramiki typu praskiego. Wbrew opinii I. Borkovskiego (1940, s. 31 n., 85 n.) o „renesansie” form ceramiki z okresu późno-lateńskiego we wczesnosłowiańskiej ceramice typu praskiego z terenu Czech w IV—VI w., większość badaczy polskich wywodzi ją z ceramiki kultury wenedzkiej z okresu późnorzymskiego, stojąc na stanowisku „wenedzkiej” kolebki Słowian⁴⁷. Dowodem tego mają być liczne okazy nawiązujące formą do typu praskiego, znane z osad i cmentarzysk z okresu późnorzymskiego, m. in. z Leśnicy, Chróścic (pow. Opole), Opatkowic (pow. Proszowice), Kopek (pow. Nisko), Maćkówki, st. 2 (pow. Przeworsk), Mierzanowic, st. 3, Piwonic, Toporowa (pow. Wieluń), Domaradzic (pow. Rawicz), Sadowia (pow. Ostrów Wlkp.), Wymysłowa (pow. Gostyń), Szelejewa (pow. Żnin), Siedlemina, Spicymierza, Konina, Brześcia Kujawskiego, st. 1 (pow. Włocławek) i Wólki Łasieckiej (pow. Łowicz)⁴⁸. Zwraca się także uwagę na wnioski badaczy radzieckich, wyciągnięte z badań nad powiązaniem genetycznymi ceramiki z okresu późnorzymskiego z ceramiką wczesnosłowiańską (np. typu „Korčak” i „żytomierskiego”) na terenie Ukrainy zachodniej⁴⁹. W związku z tym

Hensel W., Broniewska A., 1961; Cofta-Broniewska A., Springer E., Tymieniecka K., 1962; Szymański W., 1962, 1966, 1967 A; Gajewska M., 1959; Gardawski A., 1962, 1968, 1970.

⁴⁷ Jażdżewski K., 1958, s. 153; 1960, s. 54—55; Kostrzewski J., 1961, s. 8 n., zwłaszcza 24—26. Por. także pogląd o związkach genetycznych ceramiki lepionej grupy A i A1 z ceramiką „późnorzymską” kultury wenedzkiej — Hilczerrówna Z., 1967, s. 56 n. Por.: Eisner J., 1966, s. 87—93; Gardawski A., 1968 A, s. 220, 234—235, tabl. I.

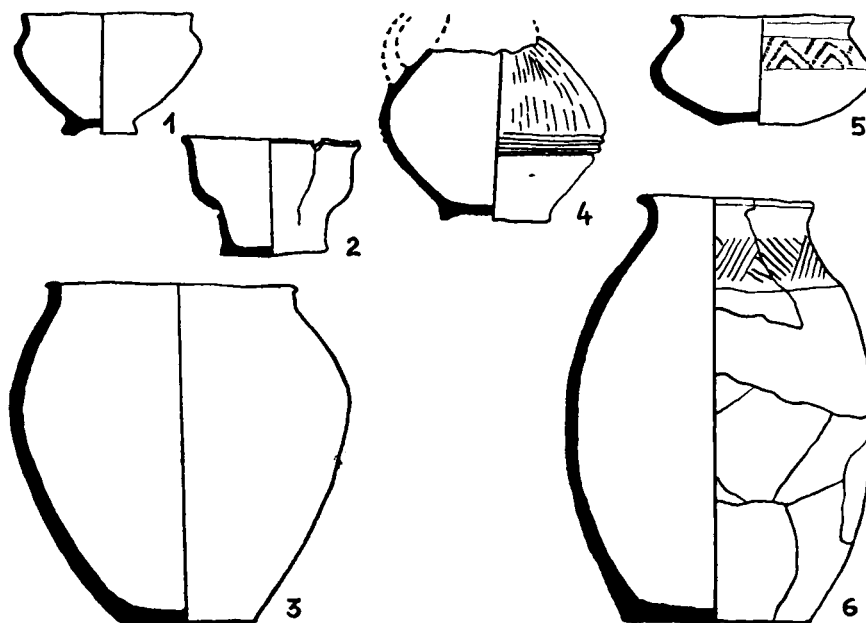
⁴⁸ Kostrzewski J., 1937; Trudzik Z., 1958; Mycielska R., 1967; Jamka R., 1936; Kolendo J., 1965; Miśkiewicz M., 1961; Dąbrowski K., 1958; Dąbrowski K., Kozłowska R., 1959; Kaszewska E., 1966; Kostrzewski B., 1947, 1954; Jasnosz S., 1952, 1955; Rajewski Z., 1937; Karpińska A., 1926; Kietlińska A., Dąbrowska T., 1963; Jażdżewski K., 1948, 1958; Bender W., Barankiewicz B., 1962; Bender W., Balke B., 1964.

⁴⁹ W archeologii radzieckiej zagadnienie kolebki ceramiki wczesnosłowiańskiej jest dziś jeszcze dyskusyjne. Mamy do czynienia z kilkoma wywodami nawiązującymi tę ceramikę: 1) do kultury zarubinieckiej z II w. p.n.e. — I w. n.e., 2) do kultury czerniachowskiej z III—IV w. n.e., i 3) do elementów archaicznych przedzarubinieckich. Zob. m. in.: Tretjakov P. N., 1960, s. 32; Kucharenko J. V., 1960, s. 123, 124; 1970, s. 241 n.; Baran V. D., 1961, s. 89 n.; 1965, s. 365—370; Brajčevskij M. J., 1957, s. 95; Petrov V. P., 1962, s. 7 n. Zob. także: Szymański W., 1963, s. 483 n.; 1967 A, s. 314 n. Warto zanotować, że ceramika typu żytomierskiego i typu „Korčak” z obszaru naddnieprzańskiego datowana jest na okres nie wcześniej niż VI—VIII w.: Kucharenko J. V., 1955, s. 37; 1961, s. 9; Rusanova I. P., 1963, s. 48; 1968, s. 581; Baran V. D., 1965, s. 355 n.; 1968, s. 590, 591. Jednak V. D. Baran (*op. cit.*, s. 590) wyraźnie odrzuca ewen-

w obecnym stanie badań przypuszcza się, że geneza omawianego typu naczyń wiązałaby się ze środkową i południową częścią rozległego obszaru zasiedlonego przez plemiona słowiańskie między Odrą i Dnieprem od okresu rzymskiego poprzez okres wędrówek ludów aż do VII w. n.e.⁵⁰

Zapoznawszy się z materiałami i publikacjami dotyczącymi ceramiki typu praskiego i podobnych naczyń można sugerować, że ceramika typu praskiego i podobne formy ceramiczne z ziem polskich nie muszą mieścić się wyłącznie we wczesnym średniowieczu (tj. V/VI—VII w.). Jak mi się wydaje, ma ona szersze ramy chronologiczne niż daty przyjęte w ostatnich latach.

Wśród znalezisk ceramicznych o charakterze „późnorzymskim” z ziem polskich grubościennie, ręcznie lepiące naczynia z bardzo krótką szyjką, o powierzchni schropowanej, występujące w „Zespole A” z osady

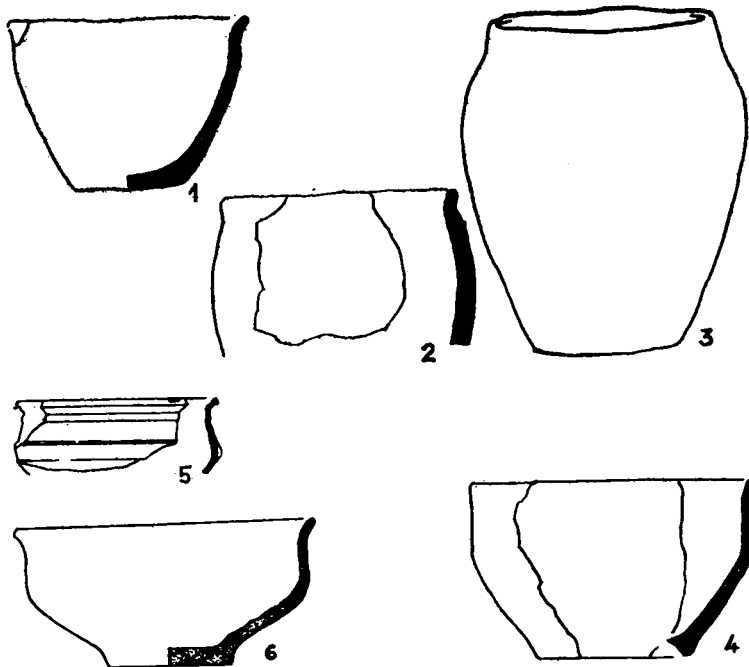

Ryc. 3. Olewin, st. 1, pow. Wieluń, Polska Środkowa. Osada z pierwszej połowy V w. Ceramika z „Zespołu A”. 4—6: naczynia wykonane na kole. Wg „Inv. Arch. — Pologne”, Fasc. II, PL. 12, Łódź 1959

tualną możliwość przenikania tego rodzaju ceramiki z terenu zajmowanego przez kulturę przeworską lub lipicką na omawiany obszar, wskazując raczej na powiązanie tej ceramiki z miejscową kulturą czerniachowską (*op. cit.*, s. 591—592).

⁵⁰ Zob.: Trudzik Z., 1958, s. 80, 81; 1959, s. 94—95; Jażdżewski K., 1960, s. 68 n.; Szymański W., 1967 A, s. 314 n.

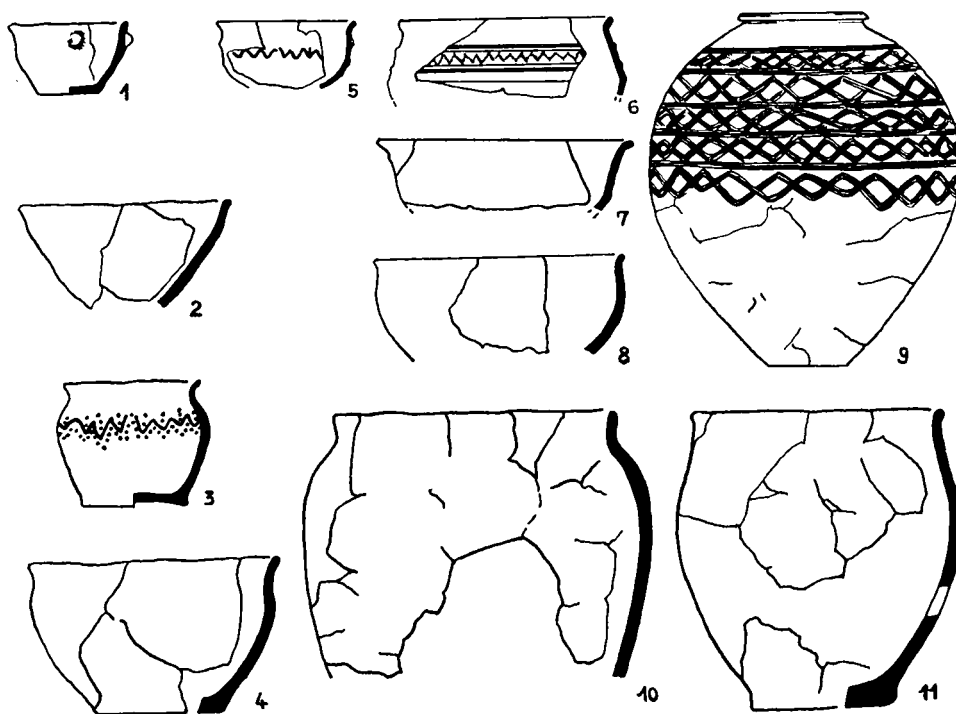
w Olewinie (pow. Wieluń)⁵¹, nie są niczym innym, niż ceramiką typu praskiego, znaną z terenu Czech (ryc. 3). K. Jażdżewski (1960, s. 64) datując zespół ten na pierwszą połowę V w., uważa te naczynia za prototypy naczyń typu praskiego. W Polsce można mnożyć podobne przykłady. Są to znaleziska przeważnie z osad w takich miejscowościach, jak np. Piwonice, st. 1 (pow. Kalisz), Toporów (pow. Wieluń), Skrzydlów, st. 2 (pow. Radomsko), Leśnica (pow. Lubliniec), Siemonia-Podmłynie (pow. Będzin), Opole-Zakrzów, st. 11 (ryc. 4), Turawa, st. 1 (pow. Opole) (ryc. 5), Kościeliska (pow. Olesno Śląskie), Chorula, st. 8 (pow. Krapkowice) (tabl. I:14), Złota (pow. Sandomierz) i Mierzanowice, st. 3 (pow. Opatów)⁵².

Ryc. 4. Opole — Zakrzów, st. 11, Górny Śląsk. Ceramika z różnych skupisk, datowana na koniec IV w. i na pierwszą połowę V w.
5—6: naczynia toczone na kole. Wg K. Godłowskiego (1969)

⁵¹ Jażdżewski K., 1960, ryc. 12:6—7; „IA (PL)”, Łódź 1959, Fasc. II, PL. 11/2/, ryc. 16, 19; PL. 12, ryc. 7—8.

⁵² Dąbrowski K., 1958, tabl. XXXI:4, XXXII:1, 8—10, XXXV:17, XXXIX:8, LX:5; Dąbrowski K., Kozłowska R., 1959, tabl. XIV:3, 10—11; Kaszewska E., 1966, tabl. IV:1, 4, 6—7, 10; „IA (PL)”, Łódź 1959, Fasc. X, PL. 57/3/, ryc. 14—17, 19—21; Łaszczewska T., 1966, ryc. 4:b, tabl. II:3, IV:3, VI:2, 5; Kostrzewski J., 1938 B, ryc. 11:1—2, ryc. 25:11—12; Krauss A., 1955, ryc. 2—3; Wilkens E., 1941, ryc. na s. 15; Godłowski K., 1968, ryc. 6:32; 1969, ryc. 5:a,

Ryc. 5. Turawa, st. 1, pow. Opole, Górny Śląsk. Ceramika z różnych skupisk, datowana na koniec IV w. i pierwszą połowę V w. 5—9: naczynia wykonane na kole. Wg K. Godłowskiego (1969)

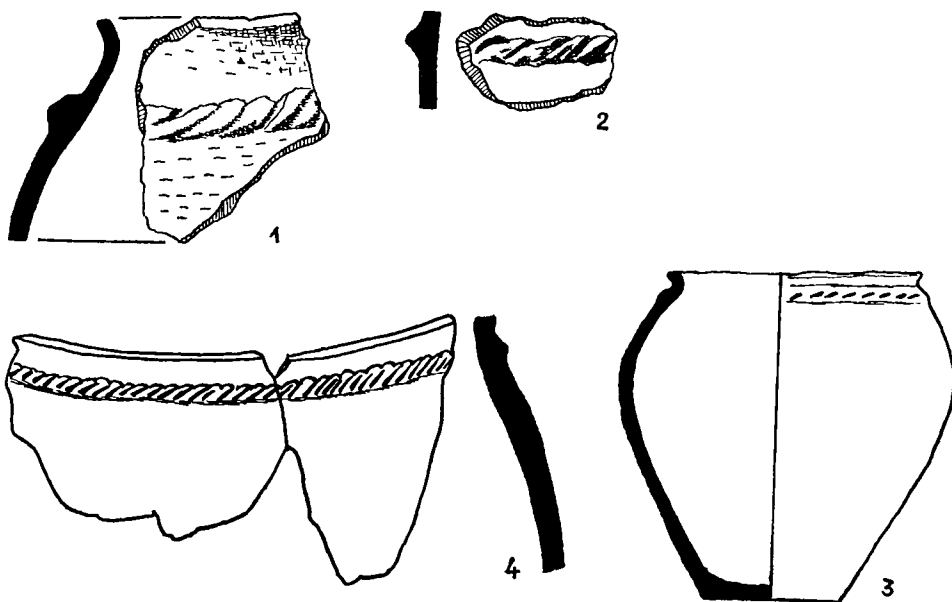
Chronologia tych stanowisk waha się między IV a VI w. Na szczególną uwagę zasługują ułamki przykrawędne, zdobione u nasady szyj listewką karbowaną, znalezione w osadzie w Leśnicy, datowanej na IV i pierwszą połowę V w.⁵³ Analogie do nich można znaleźć w „Zespole A” z Olewina, w zespole ceramiki z jamy 28 w Toporowie i wśród

c-d, ryc. 6; Hufnagel F., 1940, ryc. 6:4, 7, ryc. 8, ryc. 15; Trudzik Z., 1959, tabl. I:4, 6—7, II:8, 13, 16; Szydłowski J., 1957, tabl. XI:3—5; 1967, ryc. 4:b-c, g, ryc. 7:a-f, k, ryc. 8:a-b; Marciniak J., 1948, tabl. XXXV:16—17, XXXVII:1, 10, 22—23, XXXVIII:1—3, 5—6; Miśkiewicz M., 1959/60, tabl. XXXIII:5; 1962, tabl. I:20—22. Ponadto zob.: Boege W., 1937, ryc. 2:15, 21, ryc. 6:1, ryc. 7:2; Czapkiewicz B., 1936, tabl. XIV:1—3, XVI:23, 28; Gajewski L., 1961, tabl. XL:1—2; Janowski J., 1959, ryc. 37—39; Jasnosz S., 1960, ryc. d, f; Kihl-Byczko E., 1961, ryc. 7; Niewęglowski A., 1959/60, ryc. 1; Nosek S., 1948, tabl. LXIV:2.

⁵³ J. Kostrzewski (1938 B, s. 87) datował osadę w Leśnicy (st. 3), na IV i V w., a Z. Trudzik (1964) sugerował ustalenie górnej granicy chronologicznej tej osady na 30-te i 40-te lata V w.

naczyń z osady w m. Korčak (rej. Żitimir) na Ukrainie (ryc. 6 i 7:3). Irina P. Rusanova (1963, s. 48) datuje osadę w Korčaku na VI w.⁵⁴

Dwa smukłe naczynia o dużych wymiarach z Siemoni-Podmłynia były popielnicami grobów ciałopalnych, które znajdowały się tuż obok jam osadniczych⁵⁵ (tabl. V:6). Adam Krauss (1955, s. 106) uważał te pochówki za współczesne obiektom osadniczym i datował to stanowisko na koniec III i początek IV w. Natomiast Jerzy Szydłowski (1958, s. 8) wskazał na możliwość datowania omawianej osady na pogranicze IV i V w.

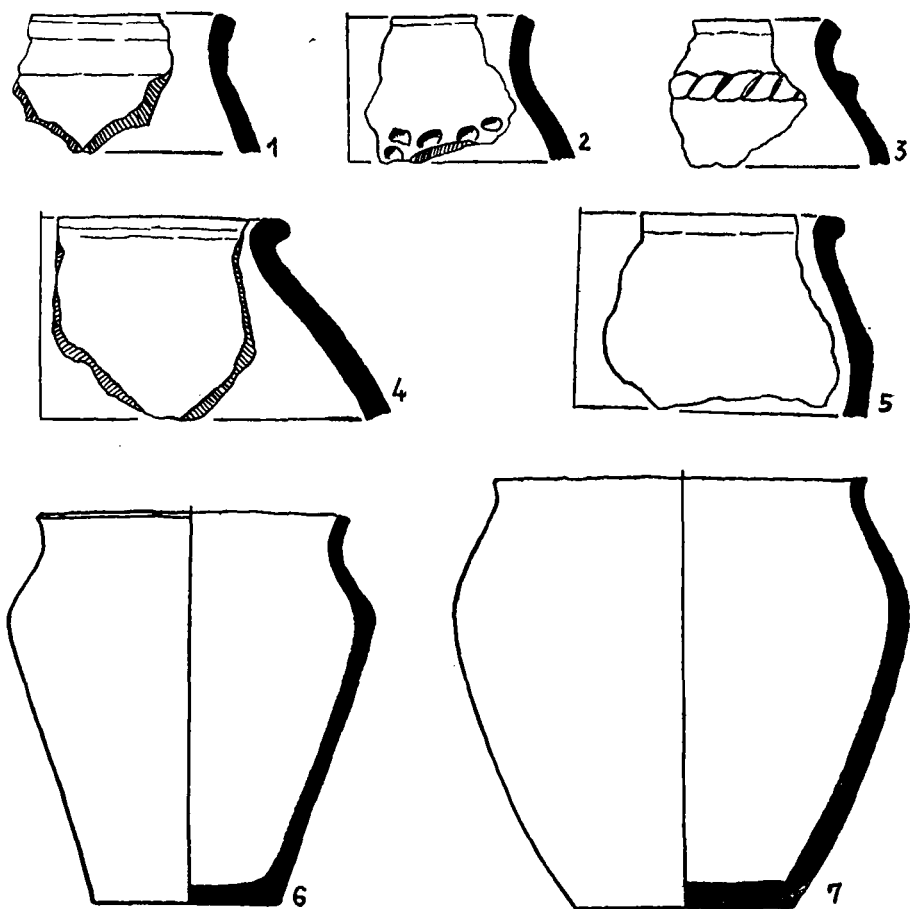

Ryc. 6. Plastikne listewki karbowane na naczyniach typu praskiego. 1—2: Leśnica, st. 3, pow. Lubliniec, 3: Olewin, st. 1, pow. Wieluń, 4: Korčak, rej. Żitimir. Wg J. Kostrzewskiego (1938 B); „Inv. Arch. — Pologne”, Fasc. II, PL. 12, Łódź 1959; I. P. Rusanovej (1963)

na podstawie szczególnie godnej uwagi ceramiki zasobowej. Ostatnio Małgorzata Wowra (1969, s. 18), podsumowując wyniki dalszych prac wykopaliskowych na terenie tej osady stwierdza, że mamy tam do czynienia raczej z faktem nawarstwienia się późniejszych grobów ciałopalnych na starszą osadę istniejącą od końca III w. w głąb V w. Przypusz-

⁵⁴ Naczynia z ozdobną listewką karbowaną: z Olewina (Jażdżewski K., 1960, ryc. 12:7. „IA (PL)”, Łódź 1959, Fasc. II, PL. 12, ryc. 8), z Leśnicy (Kostrzewski J., 1938 B, ryc. 25:11; Pfützenreiter F., 1940, tabl. 8:12) i z Korčaka (Rusanova I. P., 1963, ryc. 8).

⁵⁵ Krauss A., 1955, ryc. 2—3.

Ryc. 7. Toporów, pow. Wieluń, Polska Środkowa. Osada datowana na koniec IV i początek V w. 1—5: jama 28, 6: jama 75, 7: jama 88. Zbiory Muz. Archeol. i Etnogr. w Łodzi

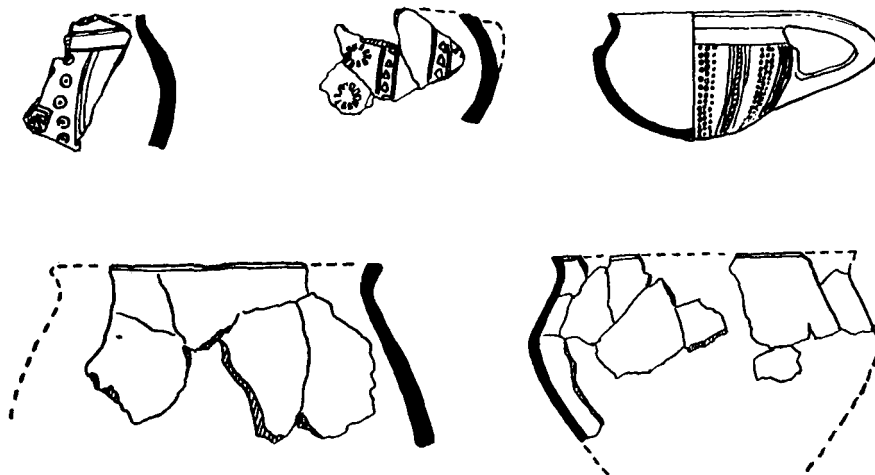
czać zatem można, że omawiane popielnice mogłyby pochodzić z końca IV lub początków V w. Na ten sam czas przypadają także dwa zrekonstruowane naczynia o baniastej i jajowatej formie z osady w Toporowie⁵⁶ (ryc. 7:6—7). Należy tu podkreślić, że zarówno popielnice z Podmłynia, jak i naczynie z Toporowa reprezentują swoim kształtem i tech-

⁵⁶ Omawiane naczynia pochodzą z jamy 75 i 88: Kaszewska E., *Niektóre problemy kultury przeworskiej we wschodniej Słowacji*, [w:] *Východoslovenský Pravek*, Košice 1972, t. 2, ryc. 4.

Podobną osadę odkryto w m. Zgierz (st. 7), gdzie obok fragmentów ceramiki „późnorzymskiej” znaleziono także ułamki naczyń omawianego typu. Badania dr T. Poklewskiego. Materiał nie publikowany: zbiory IHKM PAN, Oddział w Łodzi.

niką wykonania bardzo pierwotne okazy typu praskiego i należałoby uznać je za jedne z najstarszych egzemplarzy tego typu ceramiki w Polsce.

Podobne popielnice mamy z grobów ciałopalnych z miejscowości Międzyborów (pow. Żyrardów, tabl. IV:2), Nieporęt (pow. Wołomin, tabl. IV:3) i Tuchlin (pow. Wyszaków) na Mazowszu⁵⁷. Są to znaleziska pojedyncze zupełnie pozbawione jakichkolwiek datowników prócz samej ceramiki. W. Hensel (1967, s. 71) datuje te dwa pierwsze naczynia wraz z naczyniem formy bardziej przysadzistej, znalezionym w osadzie w m. Nowiny (pow. Inowrocław)⁵⁸ na VI w. (tabl. II:2). W związku z przysadzistą formą naczynia z Nowin warto zwrócić uwagę na znaleziska ceramiczne datowane na V w., jak np. z chaty mieszkalnej w m. Latkowo (pow. Inowrocław, ryc. 8), a pochodzące z VI w. jak z osady w m. Lubicz (pow. Toruń, tabl. II:12—13) i z grobu ciałopalnego w m. Zamczysko (pow. Bydgoszcz)⁵⁹. Jak wiadomo, ceramika z terenu Polski północnej ma

Ryc. 8. Latkowo, pow. Inowrocław, Kujawy. Osada z V w. Wg S. Jasnosza (1958)

⁵⁷ Bernat W., 1955, ryc. 2, 4; Rauhut L., 1957, ryc. 1; 1957 A, ryc. 2, Okuliczowa Ł., 1961, ryc. 2.

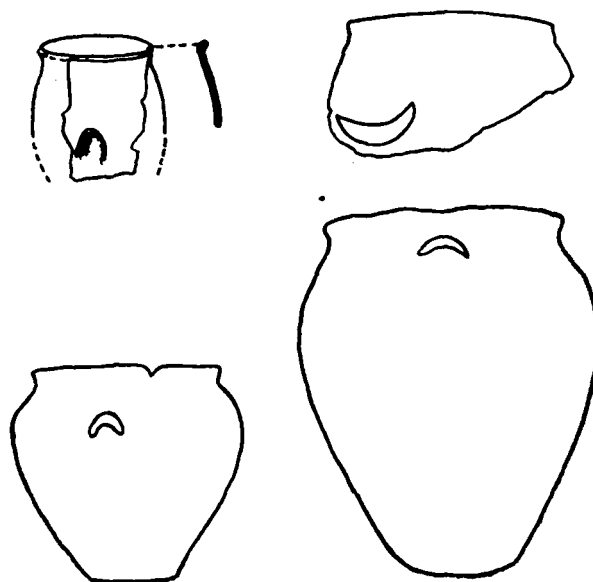
Jeszcze jedno naczynie można zanotować: Musianowicz K., *Dwa naczynia z VI—VII w. z Mazowsza w zbiorach Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, „Wiad. Archeol.”, t. 35:1970, z. 4, s. 570, ryc. 1 (naczynie to pochodzi z grobu ciałopalnego w m. Józefów, pow. Wołomin).

⁵⁸ Hensel W., 1965, ryc. 274:1; 1967, ryc. 25:a. Zob.: Dąbrowski E., 1971, s. 44, przypis 22.

⁵⁹ Jasnosz S., 1958, ryc. 8: a, ryc. 11:a-d, g, i-w; Zielonka B., 1959/60, tabl. LVIII:6, LIX:1—3; LX:1—3; 1959/60 A, ryc. 1:a.

tendencję do zbliżenia się kształtem do formy dwustożkowatej z różnymi odmianami i donicowatej⁶⁰. Można przyjąć, że naczynie z Nowin mieściłoby się formalnie i zarazem chronologicznie między znaleziskami z Latkowa a naczyniami z Lubicza i Zamczyska. Przytoczyć można dalsze podobne znaleziska, które pozbawione są jakichkolwiek przedmiotów datujących konkretnie ceramikę: np. z m. Bledzew (pow. Międzychód), Kotowo (pow. Nowy Tomyśl, tabl. IV:10), Polanowice (pow. Inowrocław), Lutomiersk, st. 3 (pow. Łódź) i Igołomia (pow. Proszowice)⁶¹.

Wśród znalezisk ceramicznych z osady w Złotej (pow. Sandomierz) mamy naczynia z ozdobną listewką półksiężycową, umieszczoną koło załomu brzuśca (z jamy 569)⁶². Podobny ornament można znaleźć na naczyniach typu praskiego z m. Lanžhot (okr. Břeclav), Praga-Bubeneč i Sadersdorf (Kr. Guben) oraz u podobnego naczynia z Radziejowa, st. 5⁶³

Ryc. 9. Naczynia z plastyczną listewką półksiężycową. 1: Złota, pow. Sandomierz, 2: Sadersdorf, Kr. Guben, 3: Praga-Bubeneč, 4: Lanžhot, okr. Břeclav

⁶⁰ Kostrzewski J., 1966, s. 130.

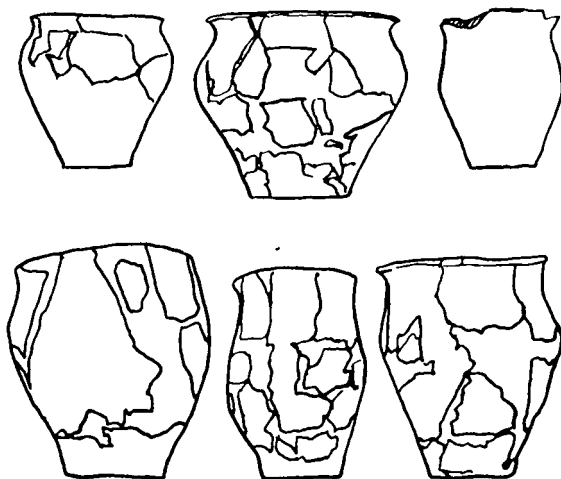
⁶¹ Trudzik Z., 1959/60, ryc. 3:d-e; Lipińska A., 1961, ryc. 2:1, 3, ryc. 3; Cofta-Broniewska A., Springer E., Tymieniecka K., 1962, ryc. 9; Gajewski L., 1961, tabl. XL:1. Zabytki z osady z okresu późnorzymskiego w Lutomiersku, st. 3, są nie publikowane: zbiory Muzeum Arch. i Etn. w Łodzi.

⁶² Marciniak J., 1948, tabl. XXXVIII:1; Jażdżewski K., 1958, tabl. IX:35; 1960, ryc. 3:4.

⁶³ Analogie: Pittioni R., 1934, tabl. 5:3; Pouлік J., 1948, tabl. VI:3; Jentsch H., 1896, ryc. 32; Neustupný J., 1948, ryc. 38; Borkovský I.,

(ryc. 9). Chronologię osady złockiej podzielono na dwie fazy. Wcześniejszą fazę Józef Marciniak (1948, s. 239 n.) datował na czas od III do drugiej połowy V w. Natomiast ze względu na obecność dużej ilości ceramiki tocznej tzw. „siwej” Jan Machnik (1957, s. 317) i inni badacze sugerowali, aby ograniczyć górną datę tej fazy do połowy lub trzeciej ćwierci V w. K. Jażdżewski (1958, s. 164) skłonny był przeciągnąć tę datę do pierwszej połowy VI w.⁶⁴

Z podobnym problemem spotkać się można w wielu innych przypadkach. Na koniec V i początek VI w. datowane są najmłodsze jamy, m. in. nr 2, 5 i 9 z pierwszej fazy osadnictwa w osadzie w Mierzanowicach (st. 3). Zabytki znalezione w tych jamach mają charakter wybitnie „późnorzymski”. Wśród nich można znaleźć fragmenty naczyń podobnych do typu praskiego⁶⁵. Wielką dyskusję wśród badaczy wywołały zabytki z osady w Choruli. Podobną sytuację obserwujemy w przypadku osady w Kościeliskach⁶⁶. Jak wiadomo, dyskusja ta jeszcze nie dobiegła koń-

Ryc. 10. Bonikowo, st. 1, pow. Kościan, Wielkopolska. Gród. Zespół naczyń z tzw. „ofiary zakładzinowej” — grupa A dla ceramiki wczesnośredniowiecznej w Wielkopolsce. Wg Z. Hilczewskiej (1962)

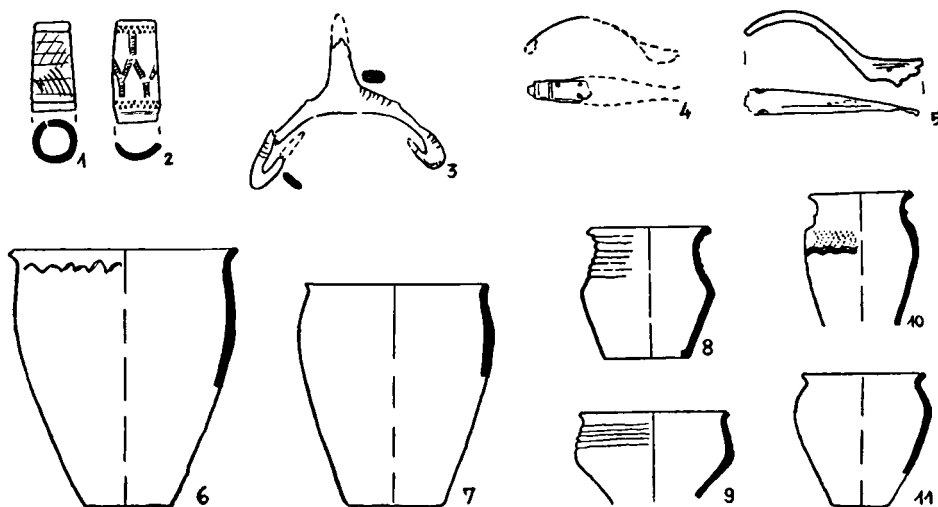
1940, ryc. 9:3, 18:1; Jażdżewski K., 1958, tabl. IX:36; Gabałówna L., Nowakowski A., 1964, ryc. 24:1.

⁶⁴ Zob. również: Machnik J., 1961, s. 76, 80; Trudzik Z., 1964; Gąsowska E., 1967, s. 156.

⁶⁵ Miśkiewicz M., 1959/60, s. 192, tabl. XXXIII:5; 1962, s. 409, tabl. I:20—22.

⁶⁶ Zob.: Hufnagel F., 1940, s. 108; Trudzik Z., 1959, s. 71; 1959 A, 1969, 1964; Szydłowski J., 1967, s. 216; Dąbrowski E., 1971, s. 51—52.

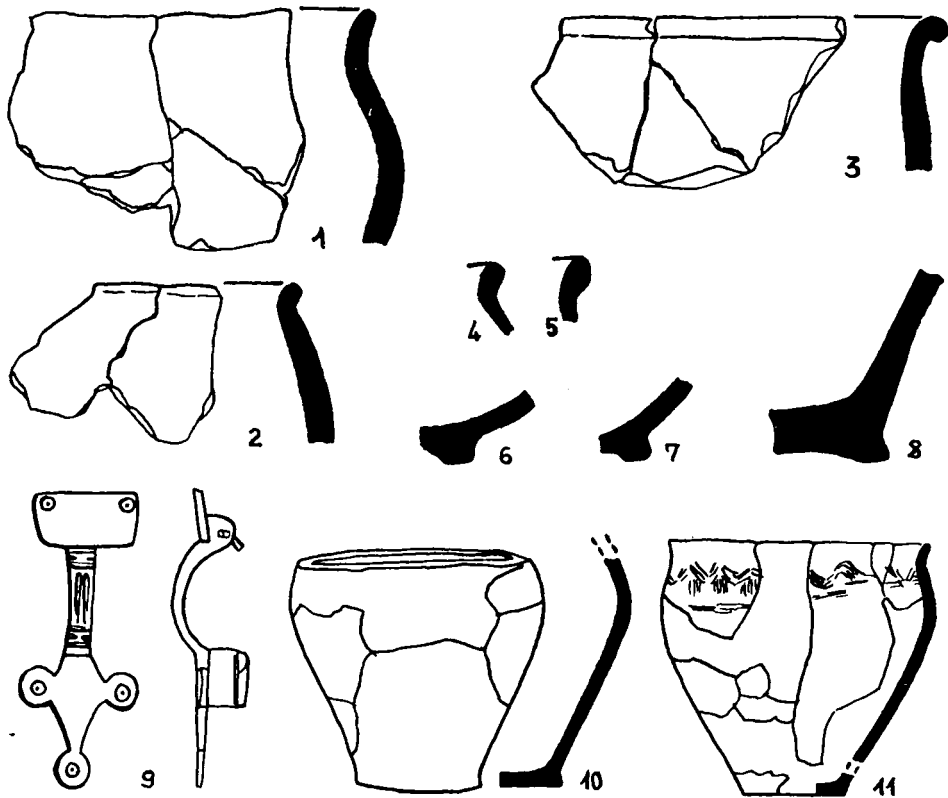
ca⁶⁷. Ostatnio J. Szydłowski (1967, s. 224, 227) wyraził przekonanie, że osada w Choruli istniała w okresie między VI a pierwszą połową VII w. Idąc w ślad za sugestią Z. Hilczerówny (1967, s. 58), która datowała początek istnienia tej osady na pogranicze V/VI w. ze względu na występowanie w zespołach ceramiki o charakterze „późnorzymskim” ceramiki wczesnośredniowiecznej, można przyznać większą rację tezie o jednookresowej egzystencji osad w Choruli i Kościeliskach i określić początkowe daty osadnictwa na tych stanowiskach na drugą połowę V w. Do tej grupy zabytków można zaliczyć także niektóre zespoły ceramiczne z osad otwartych i z najstarszych warstw grodów w takich miejscowościach, jak np. Czeladź Wielka (pow. Góra), Mogiła-Nowa Huta, Nisko (pow. Rzeszów), Żytowiecko (pow. Gostyń), Bonikowo, st. 1 (pow. Kościan, ryc. 10—11), Bruszczewo (pow. Kościan, tabl. III:4, VI:15), Mnichów, st. 1 (pow. Sieradz), Biskupin, st. 4 (pow. Żnin), Brześć Kujawski, st. 4 (pow. Włocławek) i Radziejów, st. 5⁶⁸ (ryc. 12).

Ryc. 11. Bonikowo, st. 1, pow. Kościan, Wielkopolska. Gród. Ceramika (6—11) grupy A1 oraz współczesne jej przedmioty kościane (1—2) i metalowe (2—5). Wg Z. Hilczerówny (1963, 1967)

⁶⁷ Zob.: Godłowski K., 1964, s. 419, 420; 1969, s. 16; Szymański W., 1962 A, s. 303; Szydłowski J., 1967, s. 212—216, 224—227; Dąbrowski E., 1971, s. 47, przypis 33. Ten ostatni proponuje chronologię na drugą połowę V — pierwszą połowę VI w.

⁶⁸ Łodowski J., 1966, ryc. 1:3; Trudzik Z., 1964, tabl. 24:138; Kunysz A., 1961, ryc. 1:a; Kwolek A., 1963, ryc. 2; Gruszczyńska A., 1967, ryc. 10, ryc. 11:1—3; Janowski J., 1959, ryc. 38—39; Żak J., 1959, ryc. 34:f-i; Hensel W., 1950, ryc. 54:4-5, 55:1—8; Jasnosz S., 1963, ryc. 12; 1963 A, tabl. I:3, III:2; Hołowińska Z., 1956, ryc. 25:g, 30:d; Hilczerówna Z., 1962, ryc.

Ryc. 12. Radziejów, st. 5, pow. loco, Kujawy. Osada z końca V w. i VI w. Ceramika i fibula brązowa (9) z różnych jam i z warstwy kulturowej, 1—2, 8, 10: naczynia ręcznie lepione, 3: ręczne naśladownictwo ceramiki „siwej”, 4—7: ułamki ceramiki toczonej na kole, 11: naczynie górą obtaczane. Wg L. Gabałówny i A. Nowakowskiego (1964)

Ułamki ceramiki ręcznie lepionej, nawiązujące do form typu praskiego, z najstarszych warstw kulturowych w Łęczycy-Tumie znaleziono w towarzystwie fragmentów ceramiki „siwej”. Występowały tam również ułamki chropowatych naczyń ręcznie lepionych, będących naśladownictwem toczonych naczyń zasobowych ze zgrubiałą krawędzią. Po-

3; 1963, ryc. 1:g, j; 1966, ryc. 2; 1967, ryc. 6:a-b, d-e, h, k-l, ryc. 9:b, g, h, o; Kamińska J., 1966, tabl. I:c, II:c; Kamińska J., Gupieńcowa R., 1969, ryc. 6; Kostrzewski J., 1938, tabl. II:10; Rajewski Z., 1938, tabl. LII:1—2; Piętka-Dąbrowska T., 1959/60, ryc. 1:a; Jażdżewski K., 1948, tabl. XX:7; 1960, ryc. 6:1—2, 7, 9; Nadolski A., 1955, tabl. 152; Poklewski T., 1955, tabl. 89:b-c; Gabałówna L., 1962, ryc. 6:a; Gabałówna L., Nowakowski A., 1964, ryc. 12, 20, tabl. I:2, 4, III:1, VII:3; Hachulska-Ledwos R., 1971, ryc. 110.

nadto znaleziono tam brązową fibulę z podwiniętą nóżką. Na podstawie wyników badań z ostatnich lat zarówno ceramikę „siwą” jak i lepioną ręcznie, a stanowiącą naśladownictwo naczyń zasobowych nawiązujące do tradycji garncarstwa „późnorzymskiego”, można datować na drugą połowę V i początek VI w.⁶⁹ Na podstawie fibul z podwiniętą nóżką grupy VI O. Almgrena⁷⁰ na ten sam okres datować można znane zabytki z Biskupina, Bonikowa (ryc. 11:3) i Bruszczewa oraz ciekawą zapinkę z trzema kolistymi wyrostkami z Radziejowa (ryc. 12:9). Noże-sztyleciki, często ze ślimacznicami na końcu sztabkowatej rękojeści, datowane na ogół na VI w., występujące dość często razem z ceramiką typu praskiego, mogą być wyznacznikami chronologii ceramiki⁷¹. Już K. Jażdżewski (1960, s. 63—64) zwrócił uwagę na tę grupę zabytków, sugerując przesunięcie dolnej daty najstarszego zespołu bonikowskiego do końca V w. Zgodnie z tą sugestią można przypuszczać, że według wszelkiego prawdopodobieństwa niektóre najstarsze zespoły grupy A wg podziału Z. Hilczerówny pochodzić mogą już z połowy V w. Z. Hilczerówna (1967, s. 56 n., ryc. 8 i 10) przytacza przykłady prototypów dla swej grupy A i A1 ze znanych zespołów „późnorzymskich”, a więc pochodzących z początków lub połowy V w., jak np. znaleziska z Piwoniec, Olewina i Leśnicy (dla grupy A) oraz z Igołomii i innych podobnych pracowni ceramicznych na terenie północno-zachodniej części Małopolski i niektóre podobne zabytki Śląska dla naczyń częściowo obtaczanych grupy A1⁷². Moim zdaniem niektóre zespoły ceramiczne grupy A i A1 (np. zespoły wymienione wyżej) nie muszą być uważane wyłącznie za „wczesnośredniowieczne” (tj. od V/VI w.), a co za tym idzie, można w ten sposób zapłacić lukę chronologiczną istniejącą jakoby w drugiej połowie V w.

Możliwość datowania niektórych zabytków zaliczanych do grupy A i A1 wg Z. Hilczerówny i im podobnych zespołów ceramicznych na drugą połowę V w. potwierdzają w pełni, prócz wyżej przytaczanych przy-

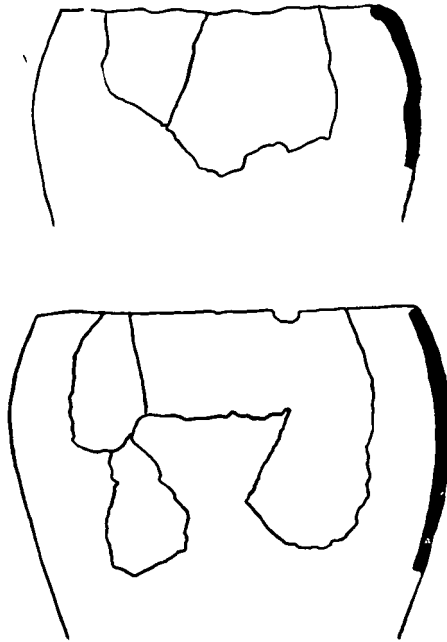
⁶⁹ Zob.: Jażdżewski K., 1949, s. 25; 1956, s. 18; 1958, s. 157, 164; 1960, s. 66; Jażdżewski K., Nadolski A., 1951, s. 220; Kostrzewski J., 1961, s. 24; Marciniak J., 1962, s. 154—155.

⁷⁰ Zob.: Jażdżewski K., 1960, s. 62 n.; Kostrzewski J., Jażdżewski K., Chmielewski W., 1965, s. 292—295 (pióra K. Jażdżewskiego); Jamka R., 1961, s. 140 n.

⁷¹ Rajewski Z., 1948/49, s. 54—55; Szafranski W., 1951, s. 19—25; Gardawski A., 1952, s. 127—128; Hołowińska Z., 1956, s. 68—69; Jażdżewski K., 1960, s. 63, 75—76; Szymański W., 1965/66, s. 146—148. Analogiczne okazy pochodzą z całej Słowiańszczyzny: Fedorov G. B., 1960, s. 262—263, 285, 292, tabl. 65:1, tabl. 71:4; Siška S., 1964, s. 395—403, ryc. 222, 228. Por. także: Lodowski J., 1966 A, s. 107—109, ryc. 3.

⁷² Na temat naczyń obtaczanych zob.: Dąbrowski E., 1968, s. 306—309.

kładów, także i zabytki pochodzące z ostatnich badań Edwarda Dąbrowskiego na terenie Ziemi Lubuskiej. Są to m. in. znaleziska z osad otwartych i grodów, jak Smolno, st. 1^a (pow. Sulechów), Borowy Młyn, st. 1 (pow. Międzychód) i Pszczew (pow. Międzychód) oraz zespoły osadnicze w okolicach Krosna Odrzańskiego, zwłaszcza Połupin, st. 4 i Osiecznica, st. 1⁷³. Szczególnie godne uwagi jest stwierdzenie wspomnianego badacza, wynikające z obserwacji zespołu osadniczego w okolicach Krosna, że badane tam osady wskazują na nieprzerwane zasiedlenie tych terenów w okresie od III w. n.e., do XI—XII w. Mamy tam do czynienia z równomiernym występowaniem elementów zarówno „późnorzymskich”, jak i „wczesnośredniowiecznych”. W osadzie w Połupinie (st. 4) znajdowano garnki formy jajowatej z mniej lub bardziej chropowatą i często niestarannie wyrównaną powierzchnią oraz z krawędzią prostą, bądź też zagiętą do środka, będące kontynuacją form z okresu późnorzymskiego (ryc. 13). Występują tam także naczynia z nieznacznie wychyloną kra-

Ryc. 13. Połupin, st. 4, pow. Krosno Odrzańskie, Ziemia Lubuska. Osada z końca IV — pierwszej połowy VI w.
Wg E. Dąbrowskiego (1970)

⁷³ Dąbrowski E., 1959, 1962, 1965, 1966, 1967, 1968, 1970.

wędzia, przypominające formy ceramiki wczesnośredniowiecznej. Jako nowe elementy spotyka się również ręcznie lepione, baniaste naczynia zasobowe ze zgrubiałą krawędzią i fragmenty naczyń świadczących o wpływach obcych. Na stanowisku 1 w Osiecznicy występował zespół ceramiczny, którego charakter ogólny odpowiada zabytkom grupy A wg podziału przyjętego dla ceramiki wczesnośredniowiecznej z Wielkopolski (ryc. 14). Przytoczyć można kilka charakterystycznych zabytków: nie-

Ryc. 14. Osiecznica, st. 1, pow. Krosno Odrzańskie, Ziemia Lubuska. Osada z połowy V i pierwszej połowy VI w.

liczne okazy ceramiki obtaczanej i zdobionej motywem linii falistych i złobków, ręcznie wykonane fragmenty odznaczające się bardzo silnie wywiniętą krawędzią, charakterystyczne dla znalezisk z grodów śląskich, małą ilość ceramiki „siwej” oraz najliczniej prezentujące się okazy naczyń lepionych ręcznie, których cechy typologiczne można łatwo znaleźć w ceramice typu praskiego. Według E. Dąbrowskiego (1970, s. 145—146) osada w Połupinie (st. 4) istniała od pogranicza IV/V do pierwszej połowy VI w., a osadę w Osiecznicy datować można na okres od połowy V do połowy VI w.⁷⁴

Jeśli przykłady z Ziemi Lubuskiej nie będą wyjątkami, to uzupełnienie luki chronologicznej w V w. i rozwiązanie problemu związków genetycznych między kulturą przeworską a wczesnopolską uważać można za kwestię czasu⁷⁵.

⁷⁴ Zob. również: Dąbrowski E., 1971, s. 52—54.

⁷⁵ Zob. uwagi K. Godłowskiego (1969, s. 218—223). Por.: Dąbrowski E., 1971, s. 43, przypis 19 i 20.

V

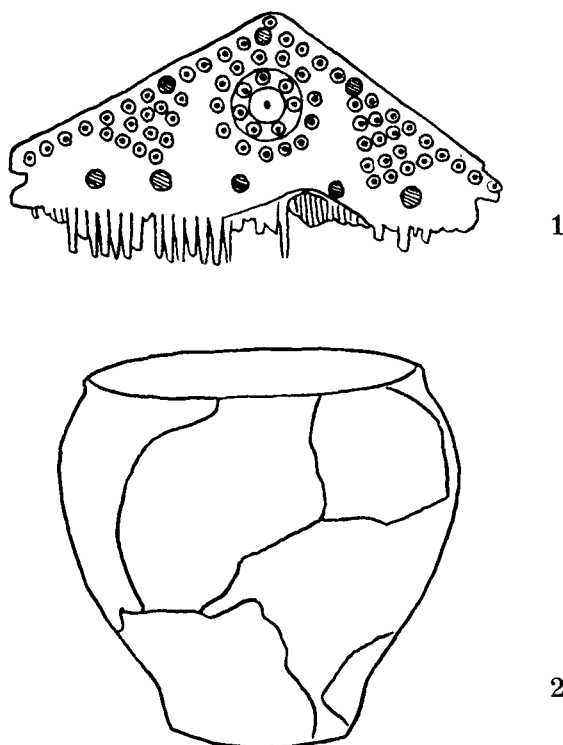
Studia nad wczesnosłowiańską ceramiką z terenu środkowych Czech zostały podjęte ponownie po wojnie, co przejawiało się przede wszystkim w publikacji materiałów zebranych jeszcze przed wojną⁷⁶. Były to prace Jana Filipa (1949) i Rudolfa Turka (1950) o znaleziskach z okolic Pragi. J. Filip (1949, s. 127—128) stwierdził, że ceramika typu praskiego jest jednym z archeologicznych dowodów świadczących o obecności historycznych Słowian na ziemiach Czechosłowacji w V i VI w. Autor zwrócił uwagę na fakt, iż znaleziska słowiańskie z tego okresu nie były terytorialnie ograniczone lub oddzielone od germańskich, lecz częściej oba elementy stanowiły jedną całość. Znaleziska typu praskiego z terenu Pragi odkryte w okresie przedwojennym opublikowane zostały również przez Jiřego Zemana (1966). Powołując się na studia wielu badaczy i niektóre wyniki nowszych badań nad omawianą ceramiką autor stwierdza, że niezdobiona ceramika wczesnosłowiańska występowała na terenie Czech w pierwszej połowie VI w., a ceramika zdobiona (tabl. III:11—12, V:12) mogła pojawić się już w drugiej połowie tego samego stulecia pod wpływem ceramiki typu „naddunajskiego” (*op. cit.*, s. 188—199)⁷⁷.

Wśród nowszych prac o ceramice typu praskiego na terenie środkowych Czech, obok opracowań pojedynczych znalezisk, wymienić należy także obszerną rozprawę Jaroslava Kudrnáča (1963), omawiającą osadnictwo słowiańskie na tym terenie (np. gród w Klučovie). Uszeregowując wedle chronologicznego porządku wczesnosłowiańskie znaleziska ceramiczne badacz ten doszedł do wniosku, że istnieje poważna luka w formie między ceramiką typu praskiego a ceramiką kluczkowską. Zaliczając tymczasowo znaleziska typologicznie młodsze od typu praskiego, a starsze od typu kluczkowskiego do swej fazy drugiej (VII—VIII w.), J. Kudrnáč uważa, że do tego okresu należy także przesunąć końcową fazę ceramiki typu praskiego ze środkowych Czech (*op. cit.*, s. 215)⁷⁸. Na V w. natomiast datuje Miroslav Šolle (1966, s. 58) ceramikę typu praskiego z najstarszej warstwy kulturowej grodu w m. Kouřim na podstawie grzebieńa kościanego, trójwarstwowego i jednostronnego z ornamentem

⁷⁶ Przegląd badań powojennych na terenie Czech: Turek R., 1956, s. 216 n.; Kudrnáč J., 1963 A, s. 625 n.; Zeman J., 1966, s. 171 n.

⁷⁷ Por.: Zeman J., 1960, s. 68 n.; 1968, s. 669 n.; Eisner J., 1952, s. 249, 264 n.; 1966, s. 142 n.; Bialeková D., 1968, s. 620—622.

⁷⁸ Chronologia rozwoju osadnictwa wczesnośredniowiecznego na terenie środkowych Czech dzieli się wg J. Kudrnáča (1963, s. 176, 208) na 4 fazy: pierwszą fazę typu praskiego (VI w.), drugą fazę w przybliżeniu współczesną początkom grodu kluczkowskiego (VII—VIII w.), trzecią fazę grodu kluczkowskiego (druga poł. VIII — schyłek IX w.) oraz czwartą fazę po upadku tego grodu (od początku X do XII w.).

Ryc. 15. Stará Kouřim, okr. Kolín, Czechy. Gród. 1: grzebień kościany, 2: naczynie typu praskiego, datowane na V w.
Wg M. Solle'go (1966)

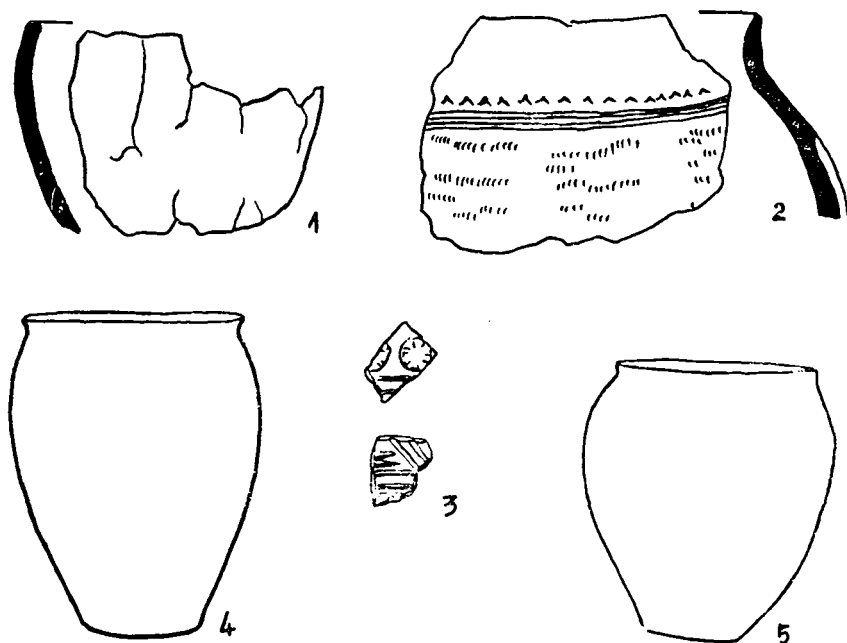
koncentrycznych kółek⁷⁹ (ryc. 15). Stanowi on bliską analogię do podobnego okazu z m. Poštovice (okr. Kladno), datowanego właśnie na V w.⁸⁰

Północno-zachodnie Czechy stają się po II wojnie światowej coraz lepiej znanym terenem pod względem ilości materiałów do studiów nad ceramiką wczesnosłowiańską. W okolicach Kladna, na zachód od Pragi, w licznych miejscowościach prowadził Antonín Knor (1953, 1954, 1957) badania osadnictwa słowiańskiego. Według tego badacza (1957, s. 95—96) ceramika typu praskiego jest jedną z form prostych naczyń, które były najbardziej charakterystycznym i przeważającym wyrobem ceramicznym u Słowian w pierwszym tysiącleciu n.e. Tego rodzaju formy naczyń, głównie proste garnki, zaczęły występować w późnym okresie

⁷⁹ Šolle M., 1955, ryc. 51; 1966, ryc. 7:1—2, tabl. IV:1—2.

⁸⁰ Svoboda B., 1948, s. 178, tabl. XVII:3; 1965, s. 124.

rzymskim i trwały w dalszym ciągu, zarówno w okresie wędrówek ludów, jak i we wczesnym średniowieczu. W okresie rzymskim i w okresie wędrówek ludów przeważały ilościowo naczynia bardziej baniaste, które stawały się stopniowo coraz smuklejsze. Także niedawne odkrycia licznych zabytków ceramicznych w osadzie w m. Březno koło Loun rzuciło nowe światło na zagadnienia dotyczące ceramiki typu praskiego, zarówno pod względem jej chronologii, jak i pewnych innych elementów kulturowych oraz przynależności etnicznej jej twórców. Znalezione tam liczne okazy niezdobionej i zdobionej ceramiki typu praskiego, które występowały wspólnie z zabytkami charakterystycznymi dla okresu wędrówek ludów, jak np. naczynia dwustożkowate nawiązujące do tradycji późnorzymskich, formy misowate toczone na kole (tzw. ceramika „siwa”) i ułamki naczyń zdobionych motywem stempelkowym⁸¹ (ryc. 16). Na podstawie tych zabytków Ivana Pleinerová (1960, s. 97—98; 1965, s. 136; 1967, s. 662) datuje tę osadę na pierwszą połowę VI w. (ok.

Ryc. 16. Březno, okr. Louny, Czechy. Osada z końca V i VI w. Ceramika z różnych jam. Wg I. Pleinerovej (1965); *Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie*, Praha 1965

⁸¹ Zabytki z osady w Březnie: Pleinerová I., 1965, s. 121—138, ryc. 4—11; 1966, s. 223—224, tabl. XXVII; 1967, s. 658 n., ryc. 220—221; 1968, s. 645—669, ryc. 2,6—19.

500 r.)⁸². Natomiast odkryte tam chaty, a także i inne zabytki niesłowiańskie wskazują na zamieszkiwanie ludności słowiańskiej razem z grupami ludów zachodniogermańskich⁸³.

Południowo-zachodnie Czechy należą do tych terenów, które nie posiadają licznych materiałów wczesnosłowiańskich. Pochodzą stamtąd przeważnie pojedyncze znaleziska ceramiczne, które opracował już I. Borkovský (1939, 1940). Zaznaczyć jednak wypada, że niemniej interesujące materiały pochodzą z cmentarzyska kurhanowego w m. Pňovice pod Blatną i z osady w m. Dolní Lomany w rejonie Chebska⁸⁴. Obok znalezisk ceramicznych, charakterystycznych dla starszego okresu „grodziskowego”, znaleziono tam także pewną grupę ceramiki, która swą formą nawiązuje do znalezisk z obszaru między Łabą a Odrą. Analogiczne kurhany znajdują się także w północno-wschodnich Czechach: np. w m. Nadslav i Prachovské Skály (okr. Jičín)⁸⁵. Znaleziska ceramiczne z tych stanowisk, przypominające swoją formą jeszcze typ praski, R. Turek (1956 A, s. 140; 1958, s. 52 n.) datuje na VII a nawet VIII w.⁸⁶

Warto wspomnieć, że opracowania kartograficzne stanowisk z ceramiką typu praskiego w Czechach (obecnie ponad 50) opublikowane zostały m. in. przez J. Kudrnáča (1963, ryc. 16; 1963 A, ryc. 209), J. Zemana (1966, ryc. 61), oraz J. Slámę (1967, ryc. 132).

Jak wiadomo, w licznych publikacjach o pradziejach Słowian na terenie Czech, które opracowane zostały przez czeskich archeologów po zakończeniu II wojny światowej, przyjęto z aprobatą tezę I. Borkovskiego o „słowiańskiej” ceramice typu praskiego⁸⁷. Raz jeszcze podkreślano nie-

⁸² Podstawą tej chronologii jest obecność tam ceramiki toczonej i ułamków naczyń z ornamentem stempelkowym, charakterystycznym dla okresu wędrowek ludów: Pleinerová I., 1960, s. 97—98; 1965, s. 136; 1967, s. 662.

⁸³ O domostwach słowiańskich i germańskich zob.: Poulik J., 1960, s. 195—196; Zeman J., 1960, s. 68 n.; 1966, s. 187—189.

⁸⁴ Borkovský I., 1939, tabl. X:48; 1940, tabl. IV:48; Turek R., 1946, ryc. 4, 8, 12; 1958, tabl. IV:1—2, 10, tabl. V.

W osadzie w Dolních Lomanach znaleziono fragmenty czterech naczyń ręcznie lepionych formy baniastej lub dwustożkowatej, z mniej lub więcej rozwiniętą krawędzią. Wszystkie ułamki zdobione są liniami falistymi, wykonanymi dość prymitywnie. R. Turek widzi w tych fragmentach silne nawiązanie do typu praskiego pod względem techniki wykonania, a do grupy ceramiki tzw. „Krausengefässe” pod względem ornamentu i datuje te zabytki na początek VI w.: Turek R., 1950 A, s. 420, 426—427, ryc. 11. Zob. również: Šimek E., 1955, s. 205—206, ryc. 58.

⁸⁵ Turek R., 1946 A, ryc. 79; 1956 A, ryc. 1, 13, 15, 25, 33.

⁸⁶ J. Filip (1947, s. 53, 237, tabl. 64:4) podaje jeden fragment naczynia z osady w m. Nudvojovice (koło Turnova) jako typ praski z VI w.

⁸⁷ Np. Filip J., 1947, 1948; Böhm J., 1948; Turek R., 1950; Šimek E., 1953.

dwuznacznie elementy celtyckie przeżywające się w kulturze prowincjonalno-rzymskiej, a szczególnie w jej garncarstwie przy produkcji naczyń ręcznie lepionych i toczonych na kole, zaś w ceramice typu praskiego widziano formalne związki z ceramiką lateńską. Jednocześnie literatura czeska⁸⁸ ustosunkowała się w zasadzie pozytywnie do neoautochtonistycznych poglądów uczonych polskich, reprezentowanych przez J. Kostrzewskiego (1946/47, 1946/47 A, 1949), K. Jażdżewskiego (1948/49) i T. Lehra-Splawińskiego (1946, 1946 A). Stwierdzić jednak należy, iż w swoich poglądach na temat polskiej teorii neoautochtonistycznej archeologowie prasy nie wypowiadali się w sposób jasny o związkach typu praskiego z kulturą przeworską, chociaż zwrócili oni uwagę, podobnie jak Borkovský, na bliskie związki formalne omawianego typu ceramiki z późnorzymskimi znaleziskami z ziem polskich. Rzecz charakterystyczna, że większość czeskich archeologów wciąż uważa, iż twórcy „słowiańskiej” ceramiki typu praskiego mieliby przywędrować na teren Czech jedynie ze wschodu⁸⁹.

Ten sam pogląd, a nawet przejawiony, lansuje obecna literatura czeska. Archeologowie prasy nadal mają tendencję do niedoceniań zabytków kultury przeworskiej. Czołowym reprezentantem tego kierunku, jak się wydaje, jest J. Zeman⁹⁰. Rozprawa (1966) tego znakomitego znawcy omawianej problematyki w obecnej archeologii czeskiej nie wyświetla w sposób rzetelny zagadnienia dotyczącego pochodzenia ceramiki typu praskiego, mimo obszernego referatu o dotychczasowych badaniach nad tym problemem (*op. cit.*, s. 168—170). Zdaniem tego badacza początkami osadnictwa słowiańskiego na terenie Czech (pozostałością kultury materialnej z tego okresu jest przede wszystkim właśnie ceramika typu praskiego) są jakieś nowe zjawiska spowodowane przybyciem Słowian na ten teren z obszaru naddunajskiego poprzez południowo-zachodnią Słowację i Morawy (*op. cit.*, s. 176 n.). Wynika to z tego, że w południowo-zachodniej Słowacji, a także i na Morawach, obserwuje się występowanie omawianej ceramiki o starszej metryce niż w Czechach

⁸⁸ Filip J., 1946, 1964 A; Böhm J., 1948; Turek R., 1947. Por.: Eisner J., 1966, s. 93 n.

⁸⁹ Do takiego wniosku doszedł I. Borkovský (1940, s. 63—64). Jednak J. Filip (1947, s. 52; 1948, s. 317—318), J. Böhm (1948, s. 16 n.) i R. Turek (1947, s. 121—122) powstrzymali się od wyrażenia poglądu na ten temat. Zob.: Eisner J., 1951, s. 250—251; Turek R., 1965 A, s. 217 n. Zob. jeszcze odmienne poglądy na etnogenezę Słowian czeskich: Korčák J., 1940; Skutil J., 1946. Por. również: Zotz L. F., 1941.

Lepiej, zdaje się, oceniają materiały polskie: E. Šimek (1948, s. 4 n., 16, 33; 1958, s. 50), J. Poulik (1948, s. 103 n.; 1948/50, s. 36—42; 1960, s. 12 n., 22 n.), Ev. i J. Neustupný (1960, s. 210, 211), a również R. Turek (1963, s. 119, 284).

⁹⁰ Zob.: Zeman J., 1960, 1966, 1966 A, 1968.

(*op. cit.*, s. 187—188)⁹¹. Zastrzec się jednak należy, że zabytki morawskie i zachodniosłowackie datowane są na podstawie bardziej pewnych datowników niż znaleziska czeskie, które poza ceramiką na ogół były pozbawione jakichkolwiek przedmiotów współwystępujących. Brak precyzyjnych datowników dla ceramiki czeskiej powoduje znaczne różnice w jej chronologii ustalanej przez archeologów czeskich. Te same zabytki datowane są przez I. Borkovskiego na IV—VI w., przez J. Filipa na V—VI w., a przez J. Zemana wyłącznie na VI w.⁹² Zanotować należy, że Zeman w swojej koncepcji o migracji Słowian z kierunku południowo-wschodniego na teren Czech neguje kategorycznie możliwość przenikania ich na te ziemie zza Sudetów lub na Morawy poprzez Bramę Morawską z obszaru zajętego przez ludność kultury przeworskiej⁹³.

Podsumowując powyższy przegląd opinii badaczy czeskich należy stwierdzić przede wszystkim, że jest rzeczą wysoce prawdopodobną, iż pogląd Borkovskiego o naśladownictwie ceramiki typu praskiego w miejscowej tradycji, tkwiącej swoim korzeniem w okresie lateńskim, ma swoją rację uzasadnioną materiałem archeologicznym z terenu Czech⁹⁴. Przyczyniły się do tego w pewnym stopniu specyficzne cechy geogra-

⁹¹ Por.: Pleinerová I., 1965, s. 526; Břeň J., Turek R., 1960, s. 384; Dekan J., 1948/49, s. 57; Bíaleková D., 1962, s. 126 n.; Pouлік J., 1948, s. 15; 1956, s. 241 n.; 1960, s. 194—197; Hrubý V., 1967, s. 656.

⁹² J. Zeman (1968, s. 669 n.) podtrzymuje swój pogląd, że pojawienie się Słowian na terenie Czech w późnej fazie okresu wędrówek ludów (tj. koniec V — trzecia ćwierć VI w.) związane jest z opuszczeniem Panonii przez Longobardów i zanikiem germańskiej kultury tzw. merowińskiej w Czechach.

⁹³ Problem ten był tematem dyskusji na Seminarium Archeologii Słowiańskiej zorganizowanym w Libicach w 1967 r. (za informację dziękuję prof. dr K. Jażdżewskiemu).

Ciekawe jest spostrzeżenie J. Czekanowskiego (1951, s. 1 n.), że wędrówka Słowian do Czech nie nastąpiła ze Śląska, lecz z Wielkopolski. Por.: Jankara R., 1948, s. 268 n.; Kostrzewski J., 1952, s. 96 n.

⁹⁴ Wywód I. Borkovskiego (1940, s. 34 n.) o naśladownictwie ceramiki lateńskiej u Słowian czeskich, dokonany przez tych ostatnich pod wpływem pozostałych tu resztek ludności celtyckiej, był rezultatem krytycznej oceny panującego wówczas w literaturze poglądu o pośrednictwie Germanów w przekazywaniu tradycji lateńskich. Za tym poglądem wypowiadał się przede wszystkim L. Niederle (1921, s. 302—314; 1931, s. 245—254; 1953, s. 365). Sądził on, że Słowianie przychodząc na tereny naddunajskie przynieśli ze sobą podstawową formę naczyń z niską, ale niewygiętą krawędzią, która była bliska ceramice rzymskiej, i dlatego też mogli ją łatwo i szybko przyswoić. Podobieństwo ceramiki słowiańskiej do rzymskiej — jak przypuszczał L. Niederle — mogło być spowodowane jedynie przez pośrednictwo Germanów.

Na pośrednictwo Germanów wskazali także np.: Pič J. L., 1909, s. 131, 242—244, 247; Jahn M., 1925, s. 157; Červinka I. L., 1928, s. 204—207—208; 1942, s. 471; v. Richthofen N., 1928, s. 73 n.; 1931, s. 348 n. Zob.: Eisner J., 1934/35, s. 87—88.

ficzno-kulturowe ziem czeskich w późniejszych okresach starożytności. Kwadzko-dobříchovska kultura znajdowała się niewątpliwie pod silnymi wpływami zarówno cywilizacji rzymskiej jak i tradycji lateńskiej. Zdaje się, że dzisiejsza archeologia jest w stanie przedstawić obszerną literaturę, która przemawia za trwaniem prowincjonalno-rzymskiej kultury pozostającej pod silnym wpływem „celtycko-rzymskim” w Czechach w ciągu pierwszych wieków n.e.⁹⁵ Natomiast w późnym okresie rzymskim garncarstwo tej kultury (grupy třebickiej i pňovskiej) wykazuje nieco odmienne cechy. Mamy wtedy na tym terenie liczniejsze formy naczyń wazowatych i misowatych o różnorodnych wariantach. Występuje również ceramika toczona na kole⁹⁶. Te cechy kontynuowane są również w okresie wędrówek ludów⁹⁷. W archeologii czeskiej te zmiany w garncarstwie przypisuje się nowym wpływom z kręgu połabskiego⁹⁸. Wśród masy różnych form obserwuje się jednak występowanie w dalszym ciągu naczyń jajowatych i baniastych o charakterze lateńskim, używanych najczęściej jako popielnice⁹⁹. Obecność takich naczyń stwierdzono również w osadach¹⁰⁰. Tym się chyba tłumaczy niezaprzeczalny charakter tradycji lateńskiej u niektórych naczyń typu praskiego, zwłaszcza u tych, które uważane są za najstarsze typologicznie¹⁰¹ (ryc. 17). Przy tym podkreślić wypada, że sławizacja tradycji lateńskiej w garncarstwie odbywała się, jak się wydaje, nie od razu, lecz stopniowo, w kilku fazach. Na tę złożoność sławizacji zwrócił już uwagę Borkovský (1940, s. 61 n). Jako przykład służyć mogą bardzo interesujące znaleziska z osady założonej na starym celtyckim oppidum w m. Hradiště nad Závistem (koło Zbraslava pod Pragę). Osada ta istniejąca w późnym

⁹⁵ Zob. np.: Šimek E., 1953, s. 143—150, 364, ryc. 54—63; 1958, s. 435 n.; Svoboda B., 1948, s. 234—235, 237 n.; 1948 A, s. 44 n., 229; 1962, s. 178, 186.

⁹⁶ Hellich J., 1918, s. 168; Šimek E., 1923, s. 187; Svoboda B., 1948 A, s. 200—224, ryc. 39—42, tabl. XIV, XVI, XVIII, XIX, XXII, XXIV; 1962, s. 186, 188, ryc. 2:11—14, ryc. 4:12; Filip J., 1948, s. 303 n.

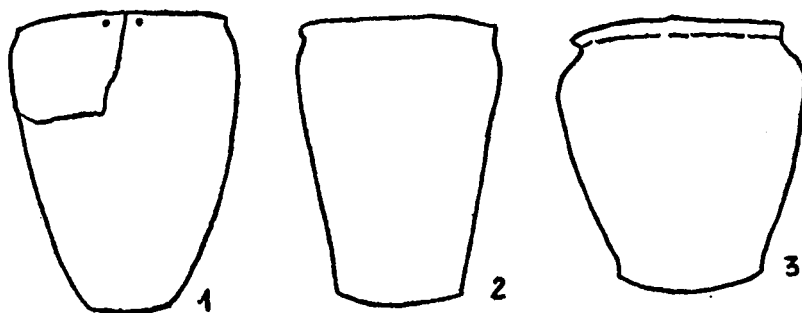
⁹⁷ Svoboda B., 1965, s. 51 n., 91 n., ryc. 8—15, 31, tabl. I—XI, XV—XVIII, XXXIV—XL. Por.: Rybová A., 1967, s. 634 n., ryc. 208—211.

⁹⁸ Svoboda B., 1948, s. 238 n.; 1948 A, s. 200; 1962, s. 186; 1965, s. 29 n., 220 n., ryc. 75.

⁹⁹ Np.: Dobříchov-Třebicka: Svoboda B., 1948, s. 199—200, ryc. 40:2, tabl. XXIV:10; 1962, s. 186.

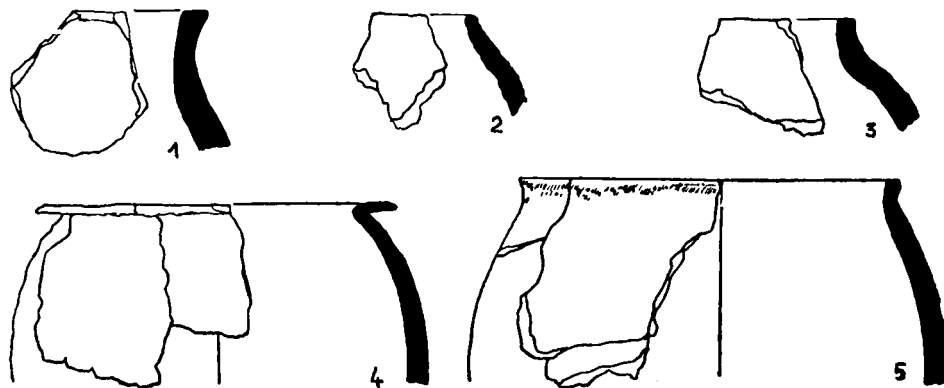
¹⁰⁰ Np. Močovice (okr. Kutná Hora): Motyková-Šneidrová K., 1967, ryc. 13:11—12, 20; 1968, ryc. 3:5, 4:1, 4—5, 5:9, 6:3—4, 10, 12, 7:15; Nebovidy (okr. Kolín) Dvořák F., 1946, ryc. 2; Praga-Bubeneč: Axamit J., 1919, tabl. I:1; Borkovský I., 1940, ryc. 14:4; Zeman J., 1966, ryc. 62:7, 9; Motyková K., 1963, tabl. II:7; Praga-Podbaba: Svoboda B., 1965, tabl. XLVIII:11.

¹⁰¹ Praga-Michle i Praga-Dejvice (Kotlářka): Borkovský I., 1940, ryc. 8:1—3; Nebovidy (okr. Kolín): Dvořák F., 1946, ryc. 2.

Ryc. 17. Wczesne naczynia typu praskiego w Czechach. 1: Praga-Dejvice (Kotlářka), 2: Praga-Michle, 3: Nebovidy, okr. Kolín. Wg I. Borokovský'ego (1940); Fr. Dvořáka (1946)

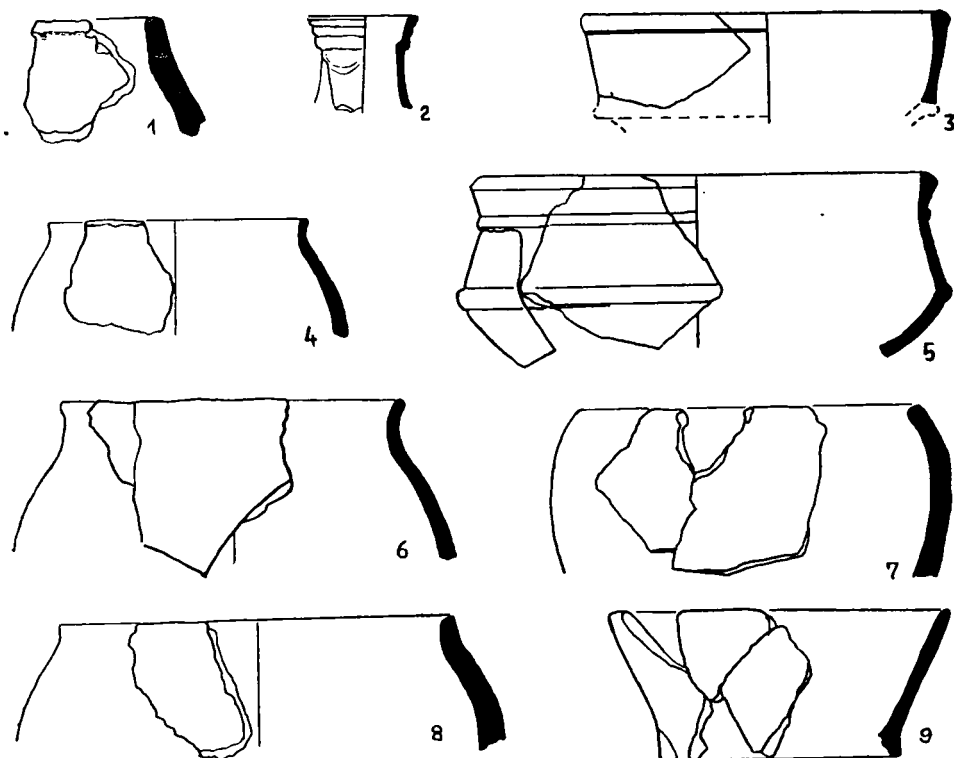
okresie rzymskim i w okresie wędrówek ludów datowana jest zabytkami wyjątkowo pewnymi pod względem chronologicznym¹⁰² (ryc. 18—19). Niektóre fragmenty ceramiczne pochodzące z chaty późnorzymskiej nawiązują niezaprzeczalnie do form ceramiki typu praskiego z chaty z okresu wędrówek ludów¹⁰³. L. Jansová (1971, s. 171) stwierdza, że ceramika z Hradiště stanowi przypuszczalnie sam początek rozwoju ceramiki typu praskiego w Czechach, podczas gdy starsza faza ceramiki z Března reprezentuje już gotową, rozwiniętą formę typu praskiego. W związku

Ryc. 18. Hradiště nad Závistí, Czechy. Osada z późnego okresu rzymskiego i okresu wędrówek ludów. Ceramika z chaty późnorzymskiej. Wg L. Jansovej (1971)

¹⁰² Jansová L., 1966, s. 154; 1971, ryc. 3, 10:3, 12:5, 14:4, 19:1—3, 20:1, 5—6, 22:1—4.

¹⁰³ Naczynia z chaty późnorzymskiej: Jansová L., 1971, ryc. 4:1—5, 11, 13, 17, ryc. 5:10, ryc. 6:1—8. Naczynia typu praskiego z chaty z okresu wędrówek ludów: *op. cit.*, ryc. 14:4, 18:1, 19:8.

Ryc. 19. Hradiště nad Závistí, Czechy. Osada z późnego okresu rzymskiego i okresu wędrówek ludów. Ceramika z chaty z paleniskiem z okresu wędrówek ludów. 2, 3, 5: naczynia toczone na kole. Wg L. Jansovej (1971)

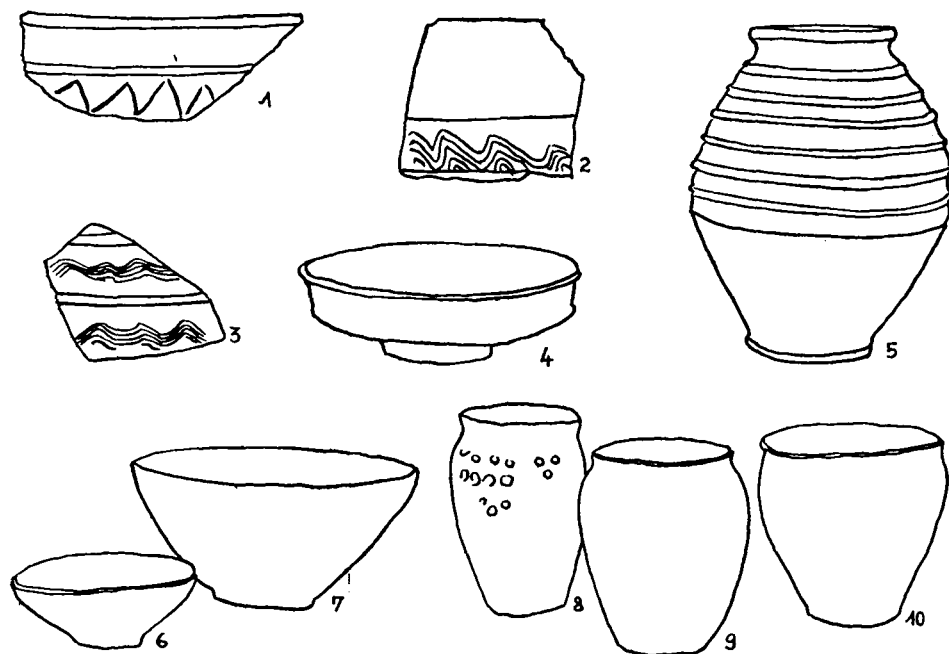
z tym autorka (*op. cit.*, s. 176) zaznacza, że początek rozwoju omawianej ceramiki przypadać może na koniec IV w.¹⁰⁴

W archeologii czeskiej dobrze znany jest pogląd o zasiedleniu omawianych ziem nie tylko przez plemiona germańskie w okresie rzymskim i w okresie wędrówek ludów. O różnorodności ówczesnego osadnictwa w Czechach świadczą m. in. dwojakie formy rytuału pogrzebowego: groby ciałopalne i szkieletowe. Archeologowie prascy, jak J. Filip i J. Böhm, wywnioskowali z tej obserwacji o koegzystencji Germanów i Słowian w okresie rzymskim¹⁰⁵. Współżycie obu tych ludów poświadczone jest

¹⁰⁴ Osadę podobną do tej, którą znamy z m. Hradiště, odkryto w m. Močovice (okr. Kutná Hora): Motyková-Šneidrová K., 1967, 1968.

¹⁰⁵ Filip J., 1946, s. 70—72; 1948, s. 319; 1949, s. 127—128; Böhm J., 1943, s. 15 n. Zob. również: Dvořák F., 1936, s. 118; 1946, s. 76. Również na terenie Moraw obserwuje się podobne zjawisko: Šimek E., 1948, s. 33 n.; Poulík J., 1948, s. 106 n.; 1960, s. 195—196.

również w okresie wędrówek ludów, kiedy pojawiły się naczynia typu praskiego (np. teren miasta Pragi¹⁰⁶ i Březno, a być może także w m. Dolni Lomany w okręgu Chebska)¹⁰⁷. Takie przykłady mamy również na terenach Moraw (Zlechov), Polski (np. grupa dobrodzieńska) i na terenie nad środkową Łabą (np. Dessau-Mosigkau¹⁰⁸). W tej sytuacji musimy jednak zwrócić uwagę na wzajemne kontakty między terenami Czech (ewentualnie i Moraw) a obszarem zajęтым przez kulturę przeworską, przede wszystkim Śląskiem i Małopolską, w okresie późnolateńskim i w pierwszych wiekach n.e.¹⁰⁹ W późnym okresie rzymskim mamy

Ryc. 20. Zlechov, okr. Uhr. Hradiště, Morawy. Osada z okresu „późnorzymskiego”. Wybrane zabytki ceramiczne. 1—5: naczynia toczone na kole, 6—10: ręcznie lepiące. Wg V. Hrubý'ego (1967)

¹⁰⁶ Praga-Bubeneč: Zeman J., 1966, s. 187—188, ryc. 62—63; Praga-Podbaba: Svoboda B., 1965, s. 261 n. Zob.: Filip J., 1949, s. 127—128; Turek R., 1950 A, s. 88—89.

¹⁰⁷ Turek R., 1950, s. 88—89: autor widzi koegzystencję Słowian z pozostałą ludnością germańską w Czechach od połowy V do VII w. Zob. także: Turek R., 1963, s. 200; Svoboda B., 1965, s. 236. Pleinerová I., 1965, 1967. Por.: Pouлік J., 1960, s. 195—196; Šimek E., 1955, s. 205—206; Turek R., 1963, s. 119.

¹⁰⁸ Hrubý V., 1967; Jażdżewski K., 1960, s. 60—61; 1966; Kostrzewski J., 1970, s. 180 n., 210; Krüger B., 1964, 1967.

¹⁰⁹ Zob.: Petersen E., 1936, ryc. 1—22; Peschek Chr., 1939, s. 114 n.; Meduna J., 1968, s. 62—67, ryc. 1; Tejral J., 1968, s. 505 n., ryc. 7.

niemałą ilość zabytków archeologicznych wskazujących na ożywione kontakty między południową Polską a Morawami, zachodnią Słowacją i Dolną Austrią¹¹⁰. Przy sposobności nie od rzeczy będzie wspomnieć, że naczynia z naklejoną na brzuscu listewką półksiężycowatą pochodzące z osady w Złotej (pow. Sandomierz) z IV—V w. mają analogie na terenie Moraw i Czech (ryc. 9). Znane są one na tych ziemiach już od okresu późnolateńskiego. Na ogół naczynia z taką listewką z tego okresu przypisywane są Germanom¹¹¹. I. Borkovský (1940, s. 41) uważa, że jest to zapożyczenie z kultury prowincjonalno-rzymskiej i germańskiej. Naczynie typu praskiego z tą ozdobą na Morawach (Lanžhot) datowane jest na drugą połowę V lub VI w.¹¹² Byłby to pewien wskaźnik powiązania ziem polskich z terenem Moraw¹¹³. Te kontakty kulturowe między obu obszarami mogą — choć nie muszą — sugerować również kontakty ludnościowe. J. Poulik (1951, s. 100) stwierdził, że naczynia typu praskiego na terenie Czechosłowacji wytworzyły się z form starszych kultury przeworskiej istniejącej na tym terenie już od II w. n.e.¹¹⁴ Wszystko to wskazuje na to, że pojawienie się ceramiki typu praskiego w Czechach spowodowane było nie tylko przybyciem Słowian na ten teren w VI w., lecz było ono konsekwencją kilkufazowego nawarstwienia się penetracji Słowian na te ziemie — być może — poprzez Morawy (jeśli nie bezpośrednio) z południowej Polski. W okresie osłabienia osadnictwa germańskiego oddziaływanie to mogło w konsekwencji doprowadzić do produkcji ceramiki typu praskiego najpóźniej w V w., a być może w drugiej połowie IV w., jak na to wskazują niektóre podobne zabytki polskie i morawskie¹¹⁵.

¹¹⁰ Zob.: Godłowski K., 1969, s. 192, 195—196, 199, 200; Beninger E., 1932, s. 78 n.; 1934, s. 92 n.; 1940, s. 131—132; Peškař I., 1960, s. 60 n.; 1961, s. 25 n.; Tejral J., 1960, s. 67—68; 1968 A, s. 279—280; Zeman J., 1961, s. 276—277; Kolník T., 1961, s. 241 n., 264—265; 1965, s. 202—207; Lamiová-Schmiedlová M., 1961, s. 44 n.; Wielowiejski J., 1960, s. 196 n.; 1966, s. 191 n.; Konik E., 1959, s. 45 n.

¹¹¹ Eisner J., 1934/35, s. 3; Beninger E., 1937, tabl. XIII:95; Borkovský I., 1940, ryc. 18:1; Schráníl J., 1928, tabl. L:24; Preidel H., 1930, ryc. 2:6; Petersen E., 1932, s. 167, ryc. 1—2.

¹¹² Pittioni R., 1934, s. 131; Poulik J., 1948/50, s. 34, 36; 1956, s. 241.

¹¹³ Zob.: Jażdżewski K., 1958, s. 164; 1960, s. 55.

¹¹⁴ Zob. również: Poulik J., 1951, s. 98; 1957 A; 1960, s. 14—15, 19—20. Por. Šimek E., 1948, s. 33; 1958, s. 50; Eisner J., 1966, s. 95, 140.

¹¹⁵ Warto zanotować, że referaty i dyskusje na konferencji archeologii wczesnosłowiańskiej, odbywającej się w Libicach we wrześniu 1967 r., doprowadziły do ogólnego wniosku, że najstarsza ceramika typu praskiego na terytorium Czechosłowacji musiała pochodzić najpóźniej z drugiej połowy V w. (wg informacji prof. dr K. Jażdżewskiego, za którą dziękuję).

VI

Zarówno badania wykopaliskowe, kierowane przez J. Eisnera na cmentarzysku w Devínskiej Novej Vsi i na innych stanowiskach południowo-zachodniej Słowacji, jak również studia I. Borkovskiego nad ceramiką typu praskiego dały impuls do dalszych badań nad ceramiką wczesnosłowiańską na terenie Moraw. Prace wykopaliskowe na cmentarzysku w Velaticach pod Brnem (tabl. I:1, III:10), wznowione przez J. Poulika od 1943 r., potwierdziły słuszność poglądu I. Borkovskiego i J. Eisnera¹¹⁶. Było to cmentarzysko rządowe, obejmujące znaczny teren i użytkowane przez kilka wieków¹¹⁷. Na podstawie materiału uzyskanego z badań dawniejszych i nowszych¹¹⁸ J. Poulik (1948, s. 15) doszedł do wniosku, że zaczęto tam chować zmarłych od V w. i że chowano ich tam aż do VII—VIII w.¹¹⁹ Ponadto stwierdził, że ceramika ręcznie lepiona typu praskiego jest słowiańska i że można śledzić rozwój jej form, jak i techniki wykonania od V w. aż do znanej dobrze ceramiki „grodziskowej” z IX—X w. Podobne cmentarzysko odkryte zostało przez tego badacza w m. Příkladu pod Brnem¹²⁰.

Praca J. Poulika (1948) o wczesnosłowiańskiej ceramice z Moraw mogła powstać dzięki wyżej przedstawionemu rozwojowi badań i ich wynikom¹²¹. W pracy tej autor przedstawił własną chronologię rozwoju ceramiki słowiańskiej na omawianym obszarze, dzieląc okres słowiański na cztery fazy: I: 500—650, II: 650—800, III: 800—950, IV: 950—1200¹²². Pierwsza faza jest to okres, w którym występowała niezdobiona ceramika typu praskiego. Zaznaczyć trzeba, że data początkowa tej fazy waha

¹¹⁶ Przegląd powojennych badań nad osadnictwem słowiańskim na Morawach, zob.: Poulik J., 1956, s. 241 n.; 1963, s. 547 n.

¹¹⁷ W grobach skupiających się w północnej części tego cmentarzyska znaleziono wyłącznie niezdobione popielnice typu praskiego. W grobach znajdujących się w części południowej występowały niezdobione naczynia tego typu i zdobione, a w najbardziej wysuniętych na południe pochówkach znajdowano wyłącznie już zdobione popielnice. Zob.: Poulik J., 1948, ryc. 3.

¹¹⁸ Zabytki z Velatic: Chleborád M., 1936, ryc. 8:1; Červinka I. L., 1942 B, ryc. na s. 369; Poulik J., 1948, ryc. 25:4—11, tabl. III:3—4; 1948/50, ryc. 27^a:b, 95:a—i.

¹¹⁹ Zob. także: Poulik J., 1948, s. 91—94; 1956, s. 240—241; Filip J., 1948, s. 321. E. Šimek (1958, s. 438) datuje początek cmentarzyska velatickiego na V w. lub koniec IV w., a J. Eisner (1966, s. 142) na V w.

¹²⁰ Poulik J., 1948 A, s. 57 n., tabl. III:1; 1948/50, s. 33 n.; 1951, s. 97—100; 1956, s. 242.

¹²¹ Zob.: Kostrzewski J., 1950; Ślaski J., 1950.

¹²² Por.: Hrubý V., 1947/48, s. 132—134; 1955, s. 142, ryc. 21.

się między końcem V a początkiem VI w. (*op. cit.*, s. 93)¹²³. Badacz ten jednak w innym miejscu (1948 A, s. 63—68, szczególnie s. 67) wyraził pogląd, że niezdobiona ceramika słowiańska z grobów ciałopalnych tworzy w V i VI w. wyodrębnione skupisko, które różni się swoją formą i techniką wykonania, a głównie materiałem (gliną) od naczyń ze znanych na Morawach grobów ciałopalnych i szkieletowych, datowanych na I—IV w.

Powojenne badania nad ceramiką wczesnosłowiańską na południowych Morawach prowadzone były na wielką skalę. Odkryto liczne osady otwarte i cmentarzyska z grobami ciałopalnymi, takie jak w m. Podivín, Nejedek-Pohansko, Břeclav-Pohansko, Mikulčice, Staré Město (tabl. IV:5), Zlechov i inne miejscowości¹²⁴ (tabl. V:1). Wśród nich na szczególną uwagę zasługuje osada w Zlechovie koło Starego Města (ryc. 20). Oprócz licznych okazów ceramiki typu praskiego — niektóre z nich Vilem Hrubý (1967, s. 656) uważa za bardziej pierwotną formę tego typu ceramiki — znaleziono w tej osadzie także ułamki ceramiki toczzonej na kole, tzw. „siwej” i zasobowej. Występowały poza tym również zabytki ceramiczne, do których analogie można znaleźć w kulturze przeworskiej na Górnym Śląsku z IV—V w., w grupie tzw. „prešovskiej” na terenie wschodniej Słowacji z okresu późnorzymskiego i z początku okresu wędrówek ludów IV—V w. oraz w kulturze czerniachowskiej i romeńsko-borszewskiej na Ukrainie. Za przedmioty datujące omawianą osadę uważane są fragmenty ceramiki „siwej” i zasobowej z IV i V w. Chronologię tę potwierdzają trzy żelazne fibule z podwiniętą nóżką. Nieco szersze ramy chronologiczne IV—VII w. ma amulet kościany, zdobiony koncentrycznymi kółeczkami na całej swej powierzchni¹²⁵. Na tej podstawie

¹²³ Przy takim datowaniu J. Pouлік opierał się głównie na obecności żelaznych krzesiw odkrytych wraz z ceramiką typu praskiego w grobie nr 15 w Velaticach, powołując się na analogiczne okazy datowane na VI w. pochodzące z m. Sližany pod Kromierzyżem i z innych miejscowości nad górnym i środkowym Dunajem: Pouлік J., 1948, s. 91—92. Por. również: Pouлік J., 1948, s. 65 n.; 1951, s. 98; Filip J., 1948, s. 321; Šimek E., 1958, s. 438; Eisner J., 1966, s. 141, 143; Werner J., 1960, s. 118.

¹²⁴ Opracowania materiałowe z tych stanowisk: Hrubý V., 1955, s. 53—54, 386, 392, 400, 524, 536, tabl. 7:2, 51:1—2; 1955 A, s. 280; 1964, a. 10, ryc. 2; Klanička Z., 1967, s. 689 n.; Novotný B., 1960, s. 71 n., tabl. XIX—XXII; 1963, s. 5 n., ryc. 5—8a, 10; Pouлік J., 1957, ryc. 50, 51, 53, 55, 56:1—2.; 1959, s. 52, ryc. 2, 20; 1960, s. 31, ryc. 11—13, tabl. I—II; 1963 A, s. 123 n., ryc. 53, tabl. XXXIV—XXXVI; Dostál B., 1964, s. 17 n., ryc. 17; Kalousek F., 1960, ryc. 189; 1966, s. 246 n., tabl. XXIX; Podborský V., 1961, s. 63 n., ryc. 4—6, tabl. IX—XII; Trňáčkova Z., 1960, s. 530 n., ryc. 200—201, 208—209.

¹²⁵ Hrubý V., 1967, ryc. 206, 212—218.

V. Hrubý nie wyłącza możliwości pojawienia się ceramiki typu praskiego na Morawach już w końcu IV w.

Natomiast na terenie środkowych Moraw istnieje dość znaczna luka w badaniach nad osadnictwem słowiańskim. Znamy jedynie nieliczne stanowiska i pojedyncze znaleziska ceramiki typu praskiego, które występują luźno na dość znacznej przestrzeni nad górną Morawą. Wśród stanowisk znanych już z okresu przedwojennego zwraca się uwagę na wyposażenie grobów ciałopalnych w m. Sližany, badanych przez I. L. Červinkę (1963, s. 117, ryc. 12, 28). Znalezione tam proste, niezdobione naczynie ręcznie lepiące, zaliczane przez Borkovskiego i innych badaczy do typu praskiego, zostało uznane za niesłowiańskie. Jego podobieństwo do słowiańskiej ceramiki typu praskiego jest uważane za przypadkowe¹²⁶. Jeszcze bardziej opóźniony stan badań obserwuje się na terenie północnych Moraw. Podkreślić należy, że obszar ten, pod względem osadnictwa słowiańskiego pochodzący z najwcześniejszych faz, współczesnych okresowi występowania ceramiki typu praskiego, uważany jest przez wielu badaczy za jałowy. Jednakże z powojennych badań mamy na omawianym terenie stanowiska z tą ceramiką i nieco bardziej zaawansowaną formą naczyń „grodziskowych” w osadach takich, jak w m. Moravičany (okr. Šumperk), Vidnava (okr. Bruntál) oraz w okolicach Opawy¹²⁷. Na terenie Moraw znanych jest w sumie ponad 20 stanowisk z ceramiką typu praskiego.

VII

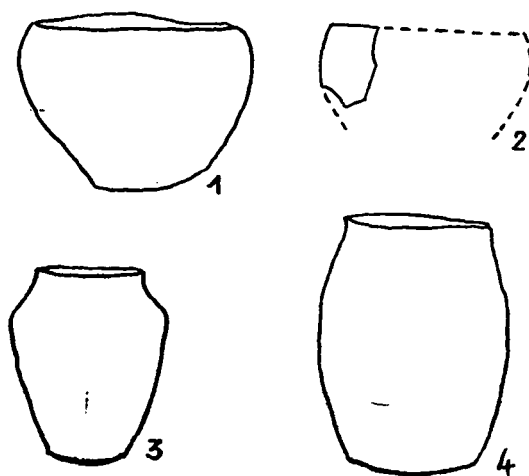
Studia Borkovskiego nad ceramiką typu praskiego wywołały zainteresowanie tym zagadnieniem również u archeologów słowackich. Ich opracowania dotyczące omawianego problemu ukazały się w publikacjach powojennych¹²⁸. Pierwszym z nich była m. in. praca Jána Dekana (1948/49). Badacz ten (*op. cit.*, s. 57) polemizował z I. Borkovským w sprawie uznania naczyń typu praskiego za najstarszą ceramikę słowiańską na obszarze południowo-zachodniej Słowacji. Zastrzeżenie autora budzi fakt, że na omawianym terenie odkrywano były jeszcze innego rodzaju

¹²⁶ Zagadnienie to szczegółowo omawia Z. Trňáčková (1961). Por. również: Poulík J., 1948, s. 92; 1948/50, s. 48—49; Zeman J., 1966, s. 183.

¹²⁷ Jisl L., 1952, s. 41 n., ryc. 22, tabl. V:4—13; Goš V., 1966, s. 588 n., ryc. 170—171, 180. W osadzie w Vidnave znaleziono fragmenty naczyń, stanowiące zespół ceramiczny podobny do zlechovskiego, datowany na okres IV—V w. (Jisl J., *op. cit.*, s. 41, 58, tabl. V:1—3).

¹²⁸ Dzieje badań nad osadnictwem słowiańskim na terenie Słowacji, zob.: Kudlaček J., 1957, 1957 A; Točík A., 1963.

naczynia o słowiańskim charakterze. Są one ręcznie lepione i wykazują tradycje garncarstwa prowincjonalno-rzymskiego z okresu wędrówek ludów. Na istnienie takich naczyń słowiańskich zwracał uwagę już J. Eisner (1925, s. 50 n.): według tego badacza należą one do trzeciego typu ceramiki wczesnosłowiańskiej, o czym była już mowa na wstępie niniejszej pracy¹²⁹. Problem ten stał się jednym z ważniejszych zagadnień w problematyce osadnictwa słowiańskiego na omawianym terenie. W badaniach prowadzonych w okresie powojennym coraz częściej natrafiano na tego rodzaju znaleziska ceramiczne (np. w m. Očkov, Nitriansky Hrádok, Malá nad Hronem)¹³⁰ (ryc. 21). Archeologowie słowaccy wyrażają pogląd, że ceramika ta pochodzi z V—VI w., a tym samym jest starsza

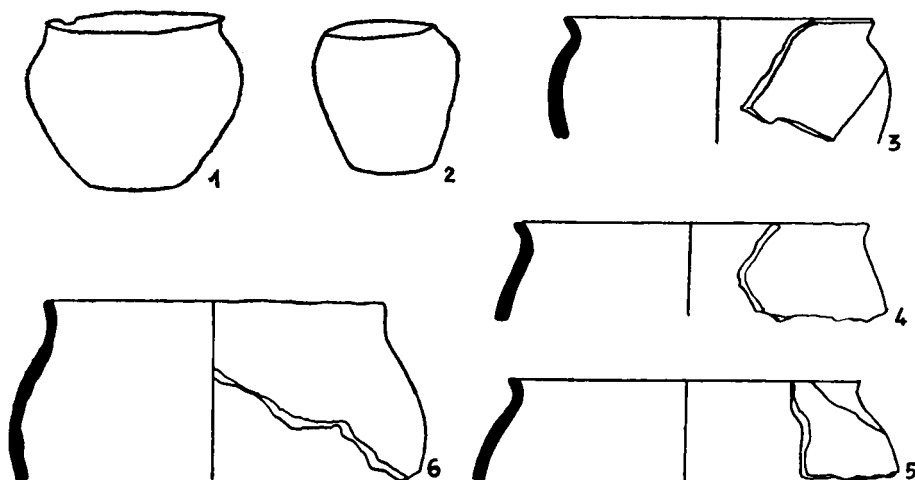
Ryc. 21. Formy pierwszego typu ceramiki wczesnosłowiańskiej w Słowacji. 1—2: Očkov, okr. Trnava, 3: Malá nad Hronem, okr. Nové Zámky, 4: Nitriansky Hrádok, okr. Nové Zámky. Wg T. Kolníka (1956), D. Bialekovej (1962)

¹²⁹ Przynależność etniczna niektórych form tego typu naczyń była żywo dyskutowana wśród archeologów zajmujących się osadnictwem terenów naddunajskich. Uczeni uważali te wyroby za germańskie, germańsko-awarskie, sarmackie albo też alańskie. W każdym razie w okresie przedwojennym panowała opinia, że są one raczej „nomadzkiego” pochodzenia. Wśród archeologów słowiańskich J. Neustupný (1936, s. 19 n.) uważał, że ten typ ceramiki jest nie germański, lecz może alański, a najprawdopodobniej huński, datując go na koniec IV lub początek V w. Zob.: Eisner J., 1952, s. 261 n.; 1966, s. 162 n. W archeologii polskiej tymi naczyniami zainteresowali się również K. Jażdżewski (1948, s. 134) i J. Marciniak (1948, s. 242). Zob. również: Točík A., 1962, s. 208—209, 217.

¹³⁰ Opracowania materiałowe: Kolník T., 1956, s. 233 n.; Bialeková D., 1962, s. 130 n.

od typu praskiego, którego nie można cofnąć dalej wstecz aniżeli bezpośrednio przed VI w. (ewentualnie na koniec V w.)¹³¹.

Ilość znalezisk typu praskiego w południowo-zachodniej Słowacji bardzo wzrosła dzięki intensywnym badaniom wykopaliskowym po wojnie. Obecnie jest tam znanych ponad 35 stanowisk z tą ceramiką. Są to osady i cmentarzyska m. in. w m. Matúškovo (okr. Galanta), Nitriansky Hrádok (okr. Nové Zámky), Siladice (okr. Trnava), (ryc. 22), Stupava (okr. Bratysława) i Potvorice (okr. Trenčín)¹³² (ryc. 23).

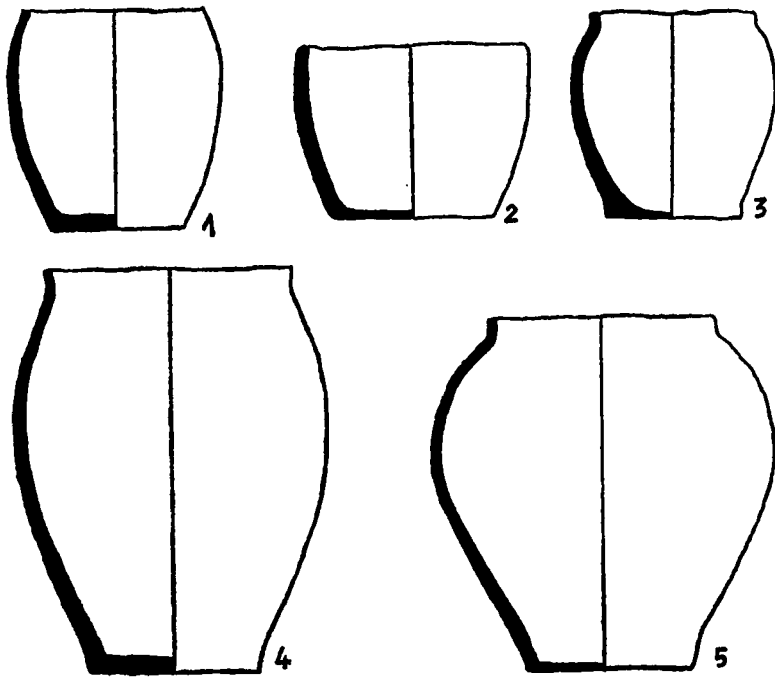

Ryc. 22. Siladice, okr. Trnava, południowo-zachodnia Słowacja. Osada datowana na drugą połowę V i VI w. 1—2: naczynia pierwszego typu, 3—6: naczynia drugiego typu ceramiki wczesnosłowiańskiej w Słowacji. Wg D. Bialekovej (1962)

Wśród opracowań dotyczących omawianych zagadnień na szczególną uwagę zasługują studia Dariny Bialekovej (1962) nad wczesnosłowiańską ceramiką zachodniosłowacką. Autorka omawia w tej pracy kilka problemów związanych z osadnictwem wczesnosłowiańskim na tym terenie. Jednym z nich jest obecność ceramiki słowiańskiej wcześniejszej niż typ praski. Występowała ona w różnych formach, a powstała pod wpływem długotrwałych tradycji garncarstwa prowincjonalno-rzymskiego, z którą to tradycją mieli stykać się Słowianie przybywający na te ziemie. Jak już wyżej była mowa, ceramika ta datowana jest na V i częściowo

¹³¹ Zob.: Točík A., 1955, s. 412; 1963, s. 594; Bialeková D., 1962, s. 135.

¹³² Kraskovská L', 1947/48, 1949/51, 1956, 1958, 1961; Bialeková D., 1958, 1959, 1959 A, 1960, 1961, 1962. Zob. również: opracowania kartograficzne rozmieszczenia stanowisk z ceramiką typu praskiego: Bialeková D., 1962, ryc. 52; Točík A., 1963, ryc. 196.

Ryc. 23. Potvorice, okr. Trenčín, południowo-zachodnia Słowacja. Cmentarzysko ciałopalne z końca V i VI w. 1—3: naczynia pierwszego typu, 4—5: naczynia drugiego typu ceramiki wczesnosłowiańskiej w Słowacji. Wg D. Bialekovej (1962)

VI w. Natomiast ceramika typu praskiego, według Bialekovej, współwystępująca często z wyżej wspomnianymi naczyniami słowiańskimi, pojawiać się zaczęła od końca V w. lub na samym początku VI w.¹³³ (tabl. I:3—4, 8, 12, 16, II:3—4, IV:13—14, V:2—4, 8). Jeśli chodzi o rozwój formalny ceramiki wczesnosłowiańskiej, to Bialeková jest zdania, że różnorodność form ceramiki z pierwszej fazy osadnictwa słowiańskiego wyeliminowana została przez pospolite kształty typu praskiego, które dominują na obszarze całej Słowiańszczyzny. Powstanie zaś wyraźnych form tego typu ceramiki, zakorzenionych w kulturze prowincjonalno-rzymskiej, jest rezultatem jakichś przejawów kulturowych umacniających osadnictwo słowiańskie w nowych siedzibach¹³⁴. Oznaczałoby to pojawienie się nowego nurtu w garncarstwie słowiańskim, który był wynikiem

¹³³ Również i tu mamy do czynienia z tendencją do przesuwania chronologii ceramiki typu praskiego do późniejszego okresu. Dawniej datowano ją na początek V w. lub koniec IV w. Zob.: Kudlaček J., 1957 A, s. 74.

¹³⁴ Zob. również: Točík A., 1955, s. 412.

zasiedlenia omawianego terenu przez nowo przybyłych Słowian (*op. cit.*, s. 132).

Dalszym zagadnieniem, które rozważa Bialeková (*op. cit.*, s. 135), jest rozwój ceramiki typu praskiego. Jak się okazuje, ceramika ta rozwijała się pod silnym wpływem na ogół zdobionej ceramiki wykonanej na kole. Nosi ona nazwę typu naddunajskiego, występującego od VI w. na rozległym obszarze, nad środkowym Dunajem¹³⁵ (ryc. 24). Dowodem tego jest fakt współwystępowania obydwóch grup ceramiki na licznych cmen-

Ryc. 24. Devínska Nová Ves, okr. Bratislava-okolice, południowo-zachodnia Słowacja. Cmentarzysko słowiańsko-awarskie z VII–VIII w. Poszczególne formy ceramiki typu naddunajskiego. Wg J. Eisnera (1952)

¹³⁵ Przynależność etniczna tego typu ceramiki obecnie nie jest jeszcze znana. Zob.: Eisner J., 1952, s. 248; 1966, s. 154; kolebki jej trzeba szukać, jak autor mniema, w kulturze prešovskiej, a więc na terenach nad górą Ciśą.

tarzyskach słowiańsko-awarskich. Liczne przykłady tej koegzystencji zdają się świadczyć o rozwijaniu się ceramiki środkowo-„grodziskowej” na podłożu „prasko”-naddunajskim już w VII w.¹³⁶ Podsumowaniem studiów wspomnianej autorki nad tym zagadnieniem jest wprowadzenie nowej typologii i chronologii ceramiki wczesnosłowiańskiej na terenie południowo-zachodniej Słowacji (*op. cit.*, s. 136, ryc. 50). Ceramika ta miała trzy stadia rozwojowe: 1. ceramika o charakterze „późnorzymskim”, 2. typ praski oraz 3. zdobiony typ praski.

Podkreślić należy, że również Bialeková (1962, s. 136) sugeruje, podobnie zresztą jak Zeman, przybycie Słowian na omawiany teren z kierunku południowo-wschodniego z ceramiką typu praskiego. Jak już wyżej zaznaczyłem, taki wniosek uważam za jednostronny. Raz jeszcze należy tu zwrócić uwagę na organiczny rozwój kultury słowiańskiej w okresie późnorzymskim i w okresie wędrówek ludów. W wypadku omawianego terenu jest to zespół zabytków ceramicznych o charakterze „późnorzymskim” z V—VI w. Uwagę naszą należałoby skierować — moim zdaniem — nie w stronę interpretowania zaobserwowanych zjawisk kulturowych jakimś nowym prądem kulturotwórczym z zewnątrz, lecz w kierunku wyciągnięcia wniosków z analizy specyficznego podłoża kulturowego w IV—VI w. dla powstania wczesnośredniowiecznej kultury słowiańskiej.

Warto zanotować, że na terenie Dolnej Austrii, w czasie wojny i po niej, uczeni austriaccy zajmowali się zagadnieniem osadnictwa wczesnosłowiańskiego. Kontynuowano prace wykopaliskowe na cmentarzysku szkieletowym w m. Mistelbach i na innych stanowiskach¹³⁷. Materiały z tych badań opracował m. in. Herbert Mitscha-Märheim (1941, 1953). Na szczególną uwagę zasługują groby ciałopalne z popielnicami typu praskiego w m. Hohenau koło Gänserndorf nad Morawą, które badacz ten (*op. cit.*, s. 363—376, ryc. 6) datuje na połowę VI w. Natomiast na VII w. datowane są ułamki ceramiki ręcznie lepionej, niezdobione i zdobione, przypominające formy typu praskiego i młodsze naczynia typu „grodziskowego”, znalezione na cmentarzysku szkieletowym w m. Linz-Zizlau nad Dunajem (koło Linzu)¹³⁸.

¹³⁶ Zob.: Zeman J., 1966, s. 185, 189; Bialeková D., s. 620 n.

¹³⁷ Po wojnie wzrosło zainteresowanie uczonych austriackich badaniami wczesnosłowiańskimi, np.: Keller E., Bierbrauer V., 1965; Friesinger H., 1969 (tam literatura).

¹³⁸ Ladenbauer-Orel H., 1960, s. 24—28, 38, 43, tabl. 3, tabl. 5, tabl. 41 groby nr 49 i 73. Zob. również: Dębska K., 1962, s. 161—164.

Zaznaczyć wypada, że wczesne osadnictwo słowiańskie na Węgrzech jest dziś jeszcze mało znane. Najwcześniejsze zabytki słowiańskie, u których można dopatrywać się związku z ceramiką typu praskiego, pochodzą — jak wiemy — zarówno z rejonu nad środkowym Dunajem (np. m. Halimba, Pokaszepetk i inne) jak

VIII

We wschodniej Słowacji znamy dotychczas zaledwie kilka stanowisk z ceramiką typu praskiego. Są to osady m. in. w m. Prešov, Seňa III (okr. Košice) i Somotor (okr. Kráľovský Chlmec)¹³⁹ (tabl. I:15, III:3, IV:8). Według Jána Pastora, autora opracowania zabytków np. z osady w Somotorze (1957, s. 841; 1958, s. 331), występują tam różnorakie elementy kulturowe. Są to m. in. naczynia typu praskiego (bez ornamentu), wcześniejsze formy naczyń słowiańskich (z fazy pierwszej wg Bialekovej), również słowiańska ceramika „grodziskowa”, tradycyjne elementy garncarstwa prowincjonalno-rzymskiego oraz niesłowiańskie zabytki typu naddunajskiego i nadcisańskiego. Somotorska ceramika typu naddunajskiego i nadcisańskiego rozwijała się w ceramice „grodziskowej” w ciągu VII i VIII w. Podobne zjawiska obserwuje się w materiałach pochodzących m. in. z m. Prša, Blažice, Všechnváty i innych miejscowości¹⁴⁰.

Podobnie jak w południowo-zachodniej Słowacji, wschodniosłowackie osadnictwo z ceramiką typu praskiego rozwijało się na miejscowym starym podłożu z kulturą (grupą) „prešovską”¹⁴¹ (ryc. 25). Stanowiska takie bowiem zaliczane są do młodszej fazy tej kultury, którą się uważa według wszelkiego prawdopodobieństwa, jeśli nie za czysto słowiańską, to za komponentę wielu elementów kulturowych, m. in. słowiańskich. Właśnie ten element słowiański, jak się wydaje, można nawiązać do tych form ceramicznych, które są przedmiotem naszych rozważań. Jak stwierdzają archeologowie słowaccy, w kulturze bowiem „prešovskiej” po wojnach markomańskich występowała pewna grupa naczyń, która łączy się z pojawieniem się nowego, bliżej nieokreślonego ludu. Są to naczynia grubościennie w różnych odmianach, najczęściej baniaste z wychyloną krawędzią i formy misowate, które częściowo przetrwały do okresu

również z terenów położonych nad Cisą (np. m. Kiskörös i Üllő): „Archaeologiai Értesítő, t. 43:1966, z. 2, s. 297, 298; Sós A. Cs., 1962, s. 78; Comşa M., 1958, s. 79; Macrea H., s. 524; Csallány D., 1956, s. 139—140, 212; 1961, s. 230—231.

¹³⁹ Budinský - Krička V., 1958 A, s. 64; 1963, s. 26, ryc. 16:5; Lamiová - Schmiedlová M., 1961, s. 46, 51, tabl. XXIII:6—9; 1963, s. 340 n., ryc. 110, 124; 1966, s. 13, 14—15, ryc. 10, ryc. 11:3; Pastor J., 1957, s. 827 n., ryc. 334—335; 1958, s. 327 n., tabl. VIII—XII; 1960, s. 363 n., ryc. 131:4—9; 1960 A, s. 804; 1961, s. 102, tabl. X:2—3; Čilinska Z., 1959, s. 522 n., ryc. 205.

¹⁴⁰ Budinský - Krička V., 1950, s. 70 n., ryc. 55; 1958, s. 159 n., tabl. III—VII, IX; 1958 A, s. 60 n., tabl. III, VI; 1961, s. 129; 1963, s. 36; Pastor J., 1960 A, s. 800 n.; 1961, s. 83 n., tabl. IX:1—2, 4—5; 1961 A, s. 382 n., ryc. 151; Točík A., 1963 A, s. 154—155, ryc. 5, tabl. XIII:26; Čilinska Z., 1959, s. 524 n., ryc. 207; Chropovský B., 1961, s. 99, tabl. IX:1—2; Kabát J., 1954, s. 604 n. Por. również: Kovrig I., 1957, s. 13 n.; Lamiová - Schmiedlová M., 1962, s. 164, 166, ryc. 4:1; Točík A., Drenko J., 1950, s. 159 n., ryc. 101, 109.

¹⁴¹ Budinský - Krička V., 1961, s. 130; 1961 A, s. 366.

Ryc. 25. Prešov, okr. loco, wschodnia Słowacja. Osada z II—V w. Wybrane przedmioty ceramiczne typu „prešovskiego”. 1—4, 6: wykonane na kole, 5, 7—8: lepienie ręczne. Wg V. Budinský’ego-Krički (1963)

wczesnośredniowiecznego¹⁴². Występują one przeważnie w materiałach pochodzących z osad m. in. w Prešovie. Osada ta według Vojtecha Budinskiego-Krički (1963, s. 33—37) miała dwie fazy osadnicze: starszą, datowaną na II—III w. i młodszą, trwającą od drugiej połowy III do początku IV w. Na podstawie materiału z Prešova i innych podobnych osad stwierdza się, że w późnym okresie rzymskim wśród naczyń ręcznie lepionych występują dość liczne baniaste garnki z krótką szyjką, których najmłodszymi odmianami są naczynia jajowate z niską szyjką. Występowanie tego rodzaju naczyń pod koniec okresu rzymskiego sta-

¹⁴² Np. Budinský-Krička V., 1963, s. 36—37; Lamiová-Schmiedlová M., 1969, s. 475 (dalsza literatura).

Według V. Budinskiego-Krički (1963, s. 36) w II i III w. we wschodniej Słowacji występuje lokalna grupa kultury przeworskiej, stanowiąca jeden ze składników kulturowych obok elementów rodzimych i celtycko-dackich. Zob. mapy o rozprzestrzenieniu osad „typu prešovskiego”: Bialeková D., 1962, s. 141, ryc. 52; Tejral J., 1970, ryc. 9.

nowi ogniwo pośrednie między tym okresem a wczesnym średniowieczem, gdyż jest to wstępne stadium najstarszej ceramiki słowiańskiej¹⁴³.

Według A. Točíka (1963, s. 594—595) i innych badaczy słowackich¹⁴⁴ wczesna ekspansja słowiańska na teren wschodniej Słowacji miała następujący przebieg. Słowianie przenikali na te ziemie już w IV i V w., kiedy istniało tam skupisko osadnicze, zwane kulturą (grupą) „prešovská”. W kulturze tej współwystępowały różne elementy kulturowe: miejscowe tradycje prowincjonalno-rzymskie, elementy kultury czerniachowskiej zza Karpat i może elementy kultury przeworskiej z północy. Przejawem tego przemieszania różnych elementów kulturowych może być pewna grupa naczyń ręcznie lepionych, o tradycjach prowincjonalno-rzymskich. Posiada ona wybitnie miejscowy charakter oraz nosi wyraźne cechy ceramiki słowiańskiej. W końcowej fazie istnienia grupy „prešovskiej” pojawiła się na tym terenie ceramika ręcznie lepiona bliska typowi praskiemu, ale jeszcze bardziej zbliżona do typu żytomierskiego z Ukrainy i do podobnej ceramiki z cementarzystk ciałopalnych w Rumunii (tj. kultura Sîntana de Mureş). Jest to całkiem inny prąd osadnictwa słowiańskiego, płynący z północy albo znad dolnej Cisy i z obszarów nadniestrzańskich. Ta nowa ekspansja Słowian datowana jest na przełom V/VI i pierwszą połowę VI w.

Wielce dyskusyjne jest zagadnienie dotyczące udziału elementów kultury wenedzkiej (szczególnie jej południowej grupy przeworskiej) w utworzeniu się osadnictwa zespołu prešovskiego. Archeologowie słowaccy mało dotąd doceniają rolę, jaką elementy kulturowe pochodzące z ziem polskich odegrały we wschodniej Słowacji w późnym okresie rzymskim. Temu przeciwstawiają się niektórzy badacze polscy (przede wszystkim K. Jazdzewski: 1968, s. 107, 117; 1968 A, s. 279—280). Widzą oni w grupie prešovskiej „filię” grupy przeworskiej. W ostatnich latach ukazały się prace, w których autorzy sugerują duże wpływy kulturowe z północy, zza Karpat, idące ku Słowacji wschodniej¹⁴⁵. Również problematyczna jest sprawa uznania przynależności etnicznej tego zespołu osadniczego. Słowaccy badacze unikają bliżej zdecydowanego sądu twierdząc, że kulturę typu prešovskiego utworzył „jakiś lud”. W dzisiejszym stanie wiedzy o dziejach Europy wydaje się wysoce nieprawdopodobne twier-

¹⁴³ Budinský - Krička V., 1963, s. 26.

¹⁴⁴ Budinský - Krička V., 1964, s. 31—33; Pastor J., 1961 A, s. 384 n.

¹⁴⁵ Godłowski K., 1969, s. 203 n.; Tejral J., 1970, s. 207, ryc. 9; Kaszewska E., *Niektóre problemy kultury przeworskiej we wschodniej Słowacji*, [w:] *Východoslovenský pravek*, Košice 1972, t. 2. Zob. również: Smiszko M., *Kultury wczesnego okresu epoki Cesarstwa Rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*, Lwów 1932, s. 180 n.; Eisner J., 1966, s. 103 n.

dzenie, iż bliżej nieznaną ludność, ani niesłowiańska, ani niegermańska lub nienomadzka, zamieszkiwała jakąkolwiek część Europy w okresie rzymskim. Jak wiadomo, niektórzy archeologowie słowaccy udowadniają, że elementy wschodniosłowiańskie, tj. antyjskie, noszące cechy kultury czerniachowskiej, której przynależność etniczna — podkreślam — jest zakwestionowana, pojawiły się w skupisku osadniczym późniejszej fazy typu prešovskiego (tj. IV—V w.) i stanowiły główny trzon późniejszego narodu słowackiego¹⁴⁶. Należałoby zaznaczyć, że zachodniosłowiańskie elementy kulturowe, a więc zapewne i ludnościowe przejawiały się w kulturze typu prešovskiego zdecydowanie wcześniej, już we wcześniejszej fazie tego zespołu (tj. II i III w.).

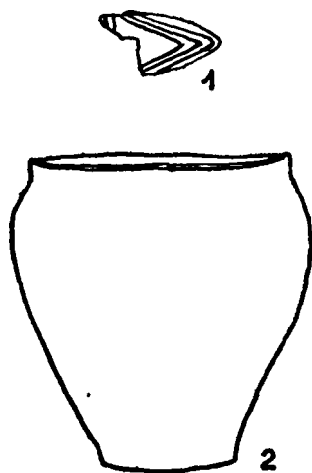
Osobno należałoby omówić bardzo interesujące wyniki badań nad osadnictwem słowiańskim na terytorium Rumunii prowadzonych w okresie powojennym. Wypada tu tylko zanotować samą treść wyników tych badań. Jak się okazało, na całym terytorium Rumunii występowały analogiczne okazy typu praskiego, niemal w tym samym czasie, co i na innych terenach Słowiańszczyzny. Te wczesnosłowiańskie elementy kulturowe wyróżnione zostały w różnych skupiskach stanowiących komponentę różnorodnych grup etnicznych. Takie mieszane skupiska wytypowano na terenie Mołdawii zachodniej jako kulturę „Hlincea I”, datowaną na VII—IX w. Do tej kultury zalicza się zabytki z ogromnego cmentarzyska ciałopalnego w m. Sărata Monteoru (rejon Buzău), pochodzące raczej z drugiej połowy VI i z początku VII w. Na terenie Wołoszczyzny obserwuje się obecność elementów wczesnosłowiańskich w kulturze tzw. „Ciurel-Ipotești-Cîndești” (głównie w okolicach Bukaresztu). Ten zespół kulturowy datowany jest na V—VIII w., a pierwsze elementy słowiańskie z okazami analogicznymi do typu praskiego pochodzą z VI—VII w. Wielką różnorodność kulturową reprezentuje zespół osadniczy typu „Band-Morești” na terenie Siedmiogrodu, datowany na czas od IV do połowy VII w. Wpływy kultury wczesnosłowiańskiej z ceramiką typu praskiego datuje się w tym zespole dopiero od pierwszej połowy VII w. Wielkie nasilenie wędrówek Słowian obserwuje się tam od drugiej połowy VII w., jednakże stwierdzić należy, że problemy związane z początkami osadnictwa słowiańskiego na terenie Siedmiogrodu nie zostały jeszcze do dziś rozwiązane w sposób całkowicie przekonywający. Na szczególną uwagę zasługują w tej sprawie zabytki z cmentarzyska szkieletowego w m. Noșlac (rejon Aiud), datowanego na drugą połowę VI — koniec VII w. Wśród zabytków ceramicznych z tego cmentarzyska można znaleźć takie, które można by wiązać z formami typu praskiego. Po-

¹⁴⁶ Kudlaček J., 1957 A, s. 70—72, 74—75; Točík A., s. 594—595. Por.: Budinský-Krička V., 1961, s. 129 n.; 1963, s. 36; 1964, s. 31—38.

twierdzą to wyniki nowszych badań prowadzonych na osadach w m. Cernat i Poian (rejon Covasna). Znalezione tam naczynia żywo przypominają formy typu praskiego, które można datować na VI w.¹⁴⁷

IX

Archeologia niemiecka osiągnęła wysoki poziom w ostatnich trzydziestu latach w zakresie badań nad wczesnym osadnictwem dawnych Słowian połabskich. Zabytki wczesnosłowiańskie z szeregu stanowisk na terenie Anhaltu rejestrował Theodor Voigt (1942) jeszcze w czasie ostatniej wojny. Są to m. in. naczynia z cmentarzysk ciałopalnych, np. w m. Merschwitz (Kr. Wittenberg) (ryc. 26) i Dessau-Mosigkau. W opracowa-

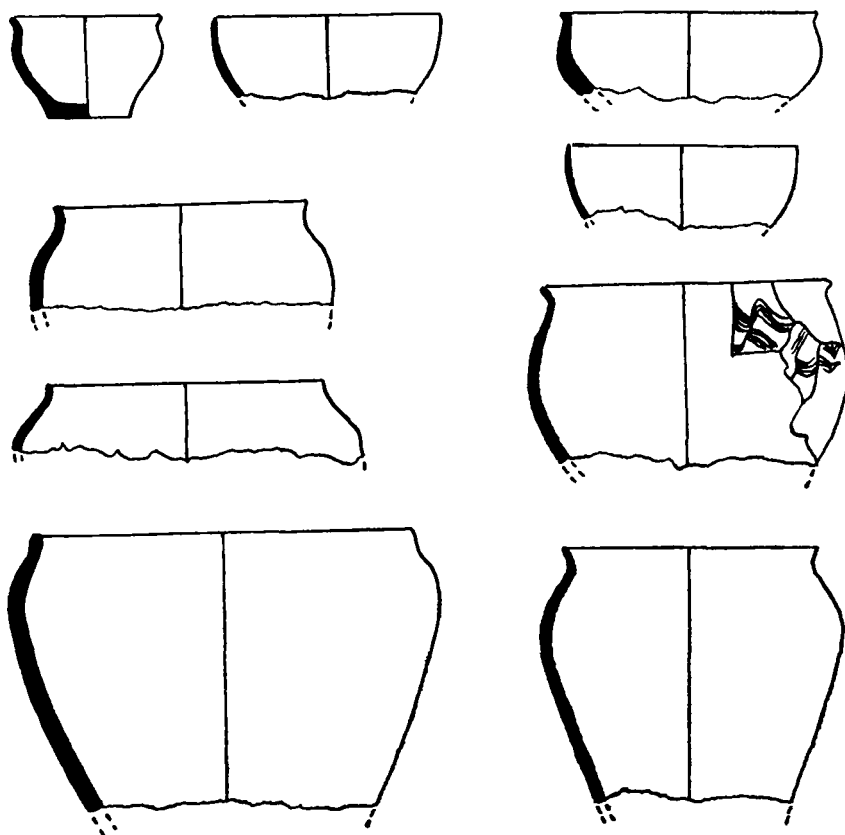

Ryc. 26. Merschwitz, Kr. Wittenberg, Saksonia. Cmentarzysko ciałopalne. 1: fragment grzebienia kościarnego, 2: popielnica. Wg T. Voigta (1942)

¹⁴⁷ Comşa M., 1957, 1958, 1959, 1960, 1963, 1966, 1970; Matei M. D., 1959, 1960, 1962, 1962 A, 1963, 1964; Petrescu-Dîmbovița M., 1941, 1953, 1954, 1955, 1958; Teodoru D. G., 1966; Nestor I., 1953, 1957, 1959, 1961, 1964; Nestor I., Zaharia E., 1955, 1957, 1959, 1959 A, 1961; Morintz S., Roman P., 1962; Petre-Govora G. I., 1967; Teodorescu V., 1964; Horedt K., 1951, 1953, 1956, 1957; Macrea M., 1958, 1959, 1959 A; Rusu M., 1962, 1963; Szekely Z., 1962, 1963, 1970, Zob. również: Gostyński T., 1953; Kudrnáč J., 1956; Kudlaček J., 1957; Hensel W., 1965A; Jażdżewski K., 1960, 1968; Rauhut L., 1959; Fedorov G. B., 1960; Eisner J., 1966; Gardawski A., 1970, s. 73 n.

Na Bałkanach (na południe od Dunaju) znaleziono analogiczne zabytki: Vžarova Ž. N., 1956, 1956 A, 1970; Vinski Z., 1954; Karaman L., 1956; Korošec J., 1967.

niu swym badacz ten, pierwszy w literaturze niemieckiej, ustosunkował się pozytywnie do studiów Borkovskiego nad ceramiką typu praskiego. Dla określenia zabytków z terenu Niemiec Voigt stosował termin ceramiki „wczesnoserbkiej”. Występowanie jej przypada, według tego autora, na czas ok. 700 r., ewentualnie pod koniec VII w. Po wojnie opracowaniami materiałowymi zabytków „wczesnoserbkich” zajmowali się — oprócz Voigta (1959) — również inni badacze, jak Gerhard Mildemberger (1957), Berthold Schmidt (1953/54, 1961, 1965/66), Wilhelm Hoffmann (1959, 1962) i inni¹⁴⁸. Wśród wielu stanowisk z ceramiką typu praskiego na terenie Anhaltu, których liczba wynosi dziś około 20 (przeważnie cmentarzyska ciałopalne), na pierwsze miejsce ze swoim bogatym inwen-

Ryc. 27. Dessau-Mosigkau, Anhalt. Osada. Ceramika z różnych faz osadnictwa. Wg B. Krügera (1967)

¹⁴⁸ Opracowania materiałowe z terenu Anhaltu (oprócz wyżej wymienionych autorów): Schneider J., 1967, ryc. 5—6; Lies H., 1967, ryc. 16; Dunker H., 1953, tabl. 49; Krüger B., 1964 A, tabl. 43; 1966, tabl. 11.

tarzem wysuwają się dwa cmentarzyska ciałopalne i osada, położone obok siebie w Dessau-Mosigkau¹⁴⁹ (ryc. 27 i tabl. I:11). Podobną osadę odkryto także w m. Grieben (Kr. Tangerhütte)¹⁵⁰. Wszystkie stanowiska z ceramiką typu praskiego na omawianym terenie pozbawione są innych bardziej konkretnych datowników; tylko na kilku z nich oprócz ceramiki znaleziono także drobne ułamki grzebieni kościanych, które niestety mają dość szerokie ramy chronologiczne. Natomiast wśród fragmentów ceramiki z osady w Dessau-Mosigkau można było wyróżnić parę ułamków, które na ogół przypisuje się Germanom. Była to ceramika „późnogermańska”, m. in. ułamki ręcznie lepionego naczynia zdobionego stempekowym motywem i fragmenty ceramiki toczzonej na kole tzw. typu „turyńskiego”¹⁵¹. Pozwala ona datować osadę na czas przed 600 r. Bruno Krüger, prowadzący badania wykopaliskowe w osadzie w Dessau-Mosigkau, stwierdza obecność Słowian na tym terenie już od połowy VI w. (1964, s. 219, 221)¹⁵². Występowanie ceramiki późnogermańskiej obok ceramiki wczesnosłowiańskiej może być dowodem świadczącym o wzajemnych stosunkach słowiańsko-germańskich¹⁵³. Analogiczną osadę mamy niedaleko od omawianego terenu, w Březnie w północno-zachodnich Czechach¹⁵⁴.

W Turynii problematyką osadnictwa wczesnosłowiańskiego zajmuje się m. in. Heinrich Rempel (1954, 1958, 1959). Badacz ten podzielił ceramikę turyńsko-„serbską” na cztery kategorie: garnki, misy, małe naczynka i talerze¹⁵⁵. Wśród form garnków „serbskich” znajdują się takie,

¹⁴⁹ Voigt T., 1942, ryc. 1; Hoffmann W., 1959, ryc. 3—4, 6—7; 1952, ryc. 4—9, tabl. 39—41; Krüger B., 1964, ryc. 3; 1967, ryc. 21—22, 24—25, tabl. 1.

¹⁵⁰ Schneider J., 1967, ryc. 5—6.

¹⁵¹ Krüger B., 1964, ryc. 3:k; 1967, ryc. 21:j, ryc. 38:1—4, ryc. 47:3—4. Ceramika tzw. „turyńska” według B. Schmidta (1961, s. 109—110) jest charakterystyczna dla okresu grupy IIb do IIIb, tj. ok. 480—600 r. n.e. Nigdy nie występuje ona po 600 r. Por. Krüger B., 1968 A, s. 20.

¹⁵² Por. także: Krüger B., 1967, s. 103 n.; 1968, s. 676; Grimm P. 1958, s. 65. B. Schmidt (1965/66, s. 215) uważa występowanie pierwszej ceramiki typu praskiego w drugiej połowie VI w. za możliwe tylko częściowo na terenie nad Łabą i Muldą.

¹⁵³ Wzajemne stosunki słowiańsko-germańskie były tematem rozważań szeregu uczonych: dawniej — H. A. Knorr (1937, s. 173 n.), E. Petersen (1939, s. 214 n., 241 n.), W. Hülle (1940, s. 21) i H. Preidel (1954, t. 1, s. 44 n.), a ostatnio G. Mildemberger (1957), K. Jażdżewski (1960) i I. Pleineroová (1965, 1967, 1968).

¹⁵⁴ Zdaje się, że na terenie grodu w m. Tornow znaleziono zabytki (wykop Sl I), które wskazują na współzycie ludności germańskiej i słowiańskiej (ułamki ceramiki germańskiej i ceramika typu praskiego): Herrmann J., 1970, s. 72—74.

¹⁵⁵ T. Voigt (1959, s. 166—167) widzi rozwój ceramiki od sasko-wczesnoserbskiej do sasko-turyńsko-serbskiej na terenie południowego dorzecza Łaby-Solawy i Odry. Por.: Grimm P., 1951, s. 175—177, ryc. 9, tabl. XL.

które przypominają wyraźnie formy typu praskiego. Wykazują one niekiedy tendencje w kierunku zbliżenia się do naczyń dwustożkowatych, a czasem także do zasobnic (1959, rys. 1). Ramy chronologiczne występowania ceramiki turyńsko-serbskiej, według H. Rempla (*op. cit.*, s. 182, 185), zamykają się między latami 750—1000. Autor (*op. cit.*, s. 184) przy tym podkreślił, że początki osadnictwa serbskiego w Turyngii mogą sięgać jeszcze VII w.

Powojenne badania nad ceramiką wczesnosłowiańską w Saksonii rozpoczął Werner Coblentz (1954), który rejestrował wszelkiego rodzaju stanowiska słowiańskie z wczesnego średniowiecza. Zwrócił on uwagę na fakt istnienia poważnej luki chronologicznej wśród zabytków słowiańskich. W ostatnich latach Wilfried Baumann (1961) odkrył osadę w m. Mutzschen (Kr. Grimma) nad Muldą. Znaleziono w niej m. in. niezdobione, grubościennie naczynia garnkowate, których forma przypomina ceramikę typu praskiego¹⁵⁶. W niektórych wypadkach na dnie naczynia widoczny jest odcisk osi koła garncarskiego (*op. cit.*, s. 81, 85, ryc. 1)¹⁵⁷. Naczynia te datowano na VIII w. (*op. cit.*, s. 83), co odpowiada chronologicznie znaleziskom najstarszej fazy znanego już grodu w m. Jena-Lobeda (Johannisberg) w Turyngii¹⁵⁸. Dane te stworzyły pewną podstawę do ukazania powiązań ceramiki z Mutzschen z formami typu tzw. serbskiego. Stąd też W. Coblentz sugeruje, by pierwsze fazy wędrówek Słowian na omawiany teren datować na czas ok. 600 r. (1964, s. 329; 1971, s. 409)¹⁵⁹.

Na Dolnych Łużycach Joachim Herrmann (1962, 1963, 1964, 1966) odkrył dwa sąsiadujące z sobą grody w m. Tornow i Vorberg (Kr. Calau). Bogaty materiał ceramiczny z tych stanowisk dzieli on na pięć typów podstawowych oraz szereg odmian. Są to w większości naczynia obtańczone na kole, stanowiące formy dwustożkowate z ostrym załomem brzuśca, umieszczonym na $\frac{2}{3}$ wysokości. Tę grupę ceramiki Herrmann (1966, s. 117—126) nazwał typem „tornowskim”. Charakterystyczny jest zasięg występowania ceramiki typu tornowskiego. Znany w archeologii zachod-

¹⁵⁶ Por.: Frenzel W., Radig W., Reche O., 1934, ryc. 326; Knorr H. A., 1937, s. 152—156, 208—209, tabl. 20—22; Váňa Z., 1960, ryc. 5; Eisner J., 1966, ryc. 11.

¹⁵⁷ Zob. także: Coblentz W., 1964, s. 314, ryc. 6; Herrmann J., 1965, ryc. 5.

¹⁵⁸ Neumann G., 1960, s. 237—244, ryc. 1; ceramika z najstarszej fazy grodu Johannisberg należy do grupy I ceramiki „serbskiej” wg H. Rempla.

¹⁵⁹ Opracowania materiałowe ceramiki typu praskiego z terenu Saksonii (prócz publikacji przedwojennych): Mildenerger G., 1957, ryc. 1:3; Coblentz W., 1964, ryc. 4; 1971, ryc. 1—4; Schmidt B., 1965/66, ryc. 35; Krüger B., 1966, tabl. 11; Baumann W., 1961, ryc. 1; Spehr R., 1967, ryc. 2; Kaufmann H., 1962, ryc. 2—4.

niosłowiańskiej jest pogląd, iż naczynia formy dwustożkowatej występowały najczęściej w południowej strefie Słowiańszczyzny północno-zachodniej¹⁶⁰. Studia Herrmanna (op. cit., s. 118, ryc. 51) nad ceramiką z Tornowa potwierdziły ten pogląd w sposób bardziej konkretny¹⁶¹. Według tego badacza ceramika typu tornowskiego występowała głównie na terenach Łużyc Dolnych i Górnych nad Sprewą oraz na Śląsku nad środkową Odrą. Rzadziej natomiast znana jest ona nad Hawelą (w Brandenburgii) i Solawą (w Anhalcie i Turyngii) oraz nad dolną Wartą w południowo-zachodniej Wielkopolsce. Jak wynika z analizy typologicznej i chronologicznej, tereny na wschód od Odry (np. Bonikowo, Klenica itp.) były miejscem powstania ceramiki typu tornowskiego. Na Łużycach Herrmann datuje ją na VII—VIII w., a podobne zabytki z Turyngii na VIII—IX w. Nadmienić należy, że na grodzie w Vorbergu obok ceramiki typu tornowskiego znaleziono kilka ułamków niezdobionych naczyń formy starszej. Takie niezdobione naczynia, bliskie typowi praskiemu, znaleziono na ok. 40 stanowiskach na terenach Anhaltu, Turyngii, Saksonii i Łużyc.

Powojenne badania Paula Grimma (1955) i Wilhelma Unverzagta (1955) oraz młodszej generacji archeologów berlińskich i poczdamskich mają na celu rewizję dawniejszych opracowań ceramiki wczesnosłowiańskiej, zwłaszcza pod względem jej typologii i chronologii. Trwają również intensywne poszukiwania nowych materiałów. Poważniejszym dobrem tych badań może być praca Adriaana von Müllera (1962), omawiająca najstarsze stanowiska słowiańskie z ceramiką typu praskiego. Zawiera ona 7 stanowisk z terenu Brandenburgii. Autor datuje je na drugą połowę VI w. Przedstawił on również wyniki własnych badań nad zabytkami późnogermańskimi z tego samego terenu. Jego studia nad cmentarzyskami i osadami tej ludności wykazują, że osadnictwo późnogermańskie na tym terenie utrzymywało się aż do 560 r., tj. do końca grupy III^a (wg B. Schmidta) lub fazy III^a (wg A. v. Müllera), czyli do końca okresu wędrówek ludów. Z tym stwierdzeniem ściśle związane jest proponowane przez Müllera datowanie ceramiki wczesnosłowiańskiej na okres po 650 r.¹⁶² W ten sposób zrewidowane zostały dawniejsze poglądy

¹⁶⁰ Kostrzewski J., 1949, s. 231—232; 1962, s. 236—237; Kostrzewski J., Jażdżewski K., Chmielewski W., 1965, s. 308—310; Neustupný J., 1948, s. 426 n.; Hensel W., 1965, s. 327.

¹⁶¹ Zob. również: Mildemberger G., 1967; Szymański W., 1967, s. 76—78.

¹⁶² Stąd A. V. Müller (1962, s. 178—179) popierał opinię, zresztą przeciw poglądom np. B. Schmidta (1961, s. 82), o nasileniu się osadnictwa słowiańskiego już w drugiej połowie VI w. na tych samych terenach po opuszczeniu ich przez Germanów.

na datowanie i przynależność etniczną niektórych zabytków (np. Prützke, Mittenwalde-Penningsberg i Berlin-Köpenick)¹⁶³. Obserwacja konkretnego rozwoju ceramiki słowiańskiej od typu praskiego do późniejszych form nad Hawelą i Sprewą pozwala datować wcześniejszą fazę części grodów badanych na tym terenie na VII—VIII w.¹⁶⁴

Dziś oczywiste jest, iż stanowiska z ceramiką typu praskiego na terenach nad Łabą i Solawą należą do czasów przed 600 r. n.e. Oprócz B. Schmidta (1965—66), który dostrzegł obecność Słowian na tych ziemiach choć „częściowo” od końca VI w., wielu dzisiejszych badaczy niemieckich (jak np. G. Mildenberger i Th. Voigt) wypowiada się za „konkretnym” usadowieniem się Słowian na tym obszarze w latach niewiele przed 600 r. Natomiast na połowę lub drugą połowę VI w. wędrówki Słowian z ceramiką typu praskiego datują tacy archeolodzy, jak W. Coblenz (1964, 1971), W. Fritze (1955), P. Grimm (1955, 1958) i B. Krüger (1964 A). Główne ich argumenty stanowią przekazy ówczesnych dziejopisarzy o wydarzeniach związanych z współdziałaniem słowiańsko-awarskim. Pogląd o zależności wędrówek słowiańskich od Awarów, nie mówiąc już o zależności politycznej, kwestionowany jest od lat przez slawistów słowiańskich. Krytykom tym brak było jednak dowodów tak konkretnych, by na ich podstawie można oprzeć było pierwszą datę pochodów Słowian na te ziemie w V i początkach VI w. Jak wyżej wykazałem, mało jest zabytków datujących ceramikę typu praskiego, a niewielka ich ilość nie sprzyja dokładnemu ustaleniu jej chronologii. Pozostaje nam jedynie metoda porównawcza samej ceramiki słowiańskiej z terenów na zachód i na wschód od Odry oraz z terenów nad górną Łabą. Zarówno na ziemiach Polski, jak również na terenach Czechosłowacji, ceramika typu praskiego datowana jest na V oraz na VI—VII w. Według dotychczasowej chronologii w międzyrzeczu Odry i Łaby pojawić się miała ona o wiele później, niż podobne okazy w Polsce i Czechach. Jednakże za współczesnością ceramiki wczesnosłowiańskiej na wyżej omawianych terenach przemawiają, jak się wydaje, istotne zjawiska osadnicze uchwycone na tych obszarach. Badania osady w m. Dessau-Mosigkau doprowadziły do stwierdzenia tam współistnienia Słowian

¹⁶³ Krüger B., 1960, 1962; Unverzagt W., Herrmann J., 1958; Unverzagt W., 1960; Herrmann J., 1960, 1962 A, 1963 A.

¹⁶⁴ Opracowania materiałowe ceramiki typu praskiego z terenu Brandenburgii: Krüger B., 1964 A, tabl. 43; v. Müller A., 1963, ryc. 4; Schmidt B., 1965/66, ryc. 31, 36; Grebe K., 1964, ryc. 2.

Na terenie położonym na zachód od dolnej Łaby i w rejonie Szlezwiku-Holsztynu odkryto kilka stanowisk z omawianą ceramiką: Grenz R., 1961; Krüger B., 1964 A, s. 225; Schneider J., 1967, s. 332; Wachter B., 1967, s. 269 n.; Struve K. W., 1968, s. 57 n.

z ludnością germańską. Analogiczne fakty stwierdzono na terenach sąsiednich: Latkowo (z V w.), Březno (ze schyłku V/VI i VII w.) i Zlechov (prawdopodobnie już od końca IV, a zapewne V—VI w.). Z drugiej strony A. v. Müller (1962, s. 174—175) zapewnia o obecności Germanów na wschód od Łaby aż do 650 r. Oznaczałoby to, że Słowianie, by móc wejść w żywe kontakty z ludnością germańską mieszkającą na zachód od Odry, musieli się znaleźć tam przed tą datą¹⁶⁵. Zaznaczyć wypada, że wywody A. von Müllera o istnieniu pozostałości ludności germańskiej po 560 r. na podstawie zaledwie 6 stanowisk (z czego 5 jest znaleziskami luźnymi) nie mogą wykluczać obecności Słowian aż do drugiej połowy VII w. Wszystko to przemawia z dużym prawdopodobieństwem za faktem pojawienia się ceramiki typu praskiego na tych ziemiach najpóźniej w początkach VI w., jeśli nie jeszcze w V w.

Od 1950 r. na terenie Meklemburgii można obserwować intensywne, dobrze zorganizowane badania wykopaliskowe, prowadzone w szczególności na słowiańskich grodach wczesnośredniowiecznych¹⁶⁶. W tym okresie ukazały się studia Ewalda Schuldta (1956) o typologii i chronologii ceramiki słowiańskiej w Meklemburgii¹⁶⁷. Autor w swej pracy podzielił ceramikę słowiańską na 10 grup z 33-ma formami, z których interesują nas dwie pierwsze: grupa „menkendorfska”¹⁶⁸ i „feldberska”¹⁶⁹ (ryc. 28).

¹⁶⁵ Zob. Jażdżewski K., 1960, s. 62, 68; 1968, s. 118: zdaniem tego badacza powolne przesuwanie się Słowian z dorzeczy Wisły i Odry ku zachodowi musiało nastąpić w ciągu V i VI w.

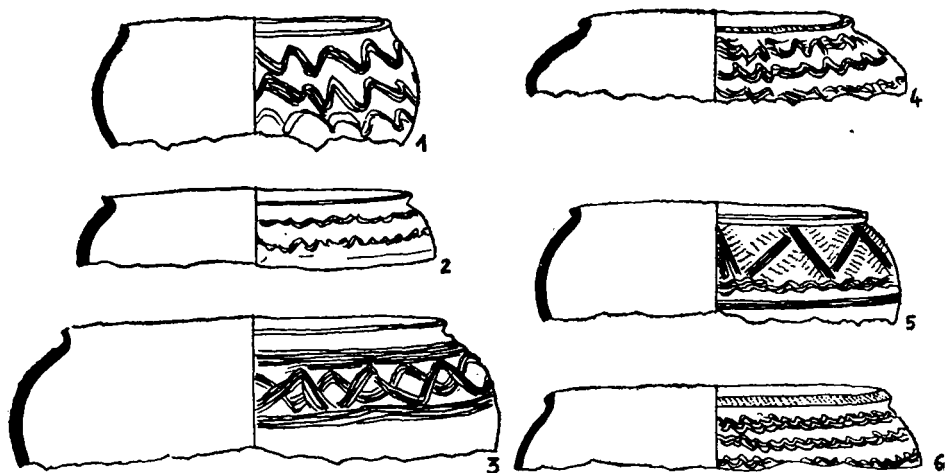
Według informacji prof. dr K. Jażdżewskiego na VIII Kongresie Międzynarodowej Unii Nauk Prehistorycznych i Protohistorycznych w Belgradzie w 1971 r. J. Herrmann w referacie pt. „Słowianie i Germanie w Europie środkowej” ogłosił bardzo interesujące wyniki analizy pyłkowej z terenów Łużyc i Meklemburgii (próbki do analizy wzięto ze stanowisk w m. Tornow, Waltersdorf, Schulzendorf, Alt-Friesack i Demmin, datowane na IV—VI w.). Analiza ta wykazała ciągłość użytkowania pól od okresu rzymskiego do współczesności, ponieważ nie ma *hiatusu* w zbadanych próbkach, a więc środowisko osadnicze nie zarosło lasem. Stąd J. Herrmann wnioskuje, że Słowianie nie stykali się z Germanami, ale przybyli tam natychmiast po odejściu Germanów.

¹⁶⁶ Zob.: Unverzagt W., Schuldt E., 1955, 1963; Schuldt E., 1962.

¹⁶⁷ Zob.: Váňa Z., 1957.

¹⁶⁸ Nazwa ta pochodzi od grodziska w m. Menkendorf (Kr. Ludwigslust): Knorr H. A., 1937, s. 124 n.; Schuldt E., 1956, s. 9 n. Zob.: Eisner J., 1966, s. 221.

¹⁶⁹ Nazwę tę wzięto od stanowiska w m. Feldberg (Kr. Neustrelitz), na którym w czasie badań w 1922 r. znaleziono ceramikę charakterystyczną dla tej grupy: Schuhhardt C., 1926, s. 58; Knorr H. A., 1937, s. 130—132; Schuldt E., 1956, s. 17 n., ryc. 16—25; 1962, s. 6—8, ryc. c; 1964, s. 4—5, ryc. 14—17; Hollnagel A., 1962, s. 22—23; Herrmann J., 1965, ryc. 10—11. Zob.: Eisner J., 1966, s. 221. Ceramika ta występuje w VIII—IX w. na terenach południowego wyb-

Ryc. 28. Sukow, Kr. Tetrow, Meklemburgia. Osada. 1—3: wczesne formy grupy feldberskiej, 4—6: ceramika grupy feldberskiej. Wg E. Schuldt (1964 A)

Ceramika obu tych grup, nie mająca jeszcze bezpośrednich związków z ceramiką późnosłowiańską, należy pod względem formy do okresu środkowosłowiańskiego. Autorowi wówczas nie udało się ustalić względnej chronologii ceramiki obu tych grup, to też rozwiązanie powyższego problemu było jednym z ważniejszych zadań w dalszych badaniach. Ścisłą chronologię ustalono dopiero w 1963 r., w trakcie prac wykopaliskowych na grodzie w m. Neu-Nieköhr-Walkendorf. Przekroje ścian jednego z wykopów na tym stanowisku wykazały, że ceramika grupy feldberskiej jest starsza od menkendorfskiej¹⁷⁰. Dzięki temu w dzisiejszej literaturze przyjmuje się następującą chronologię: grupa feldberska przypada głównie na VIII w. oraz częściowo na VII i IX w., a menkendorfska na IX—X w., z odchyleniami do VIII i XI—XII w.¹⁷¹

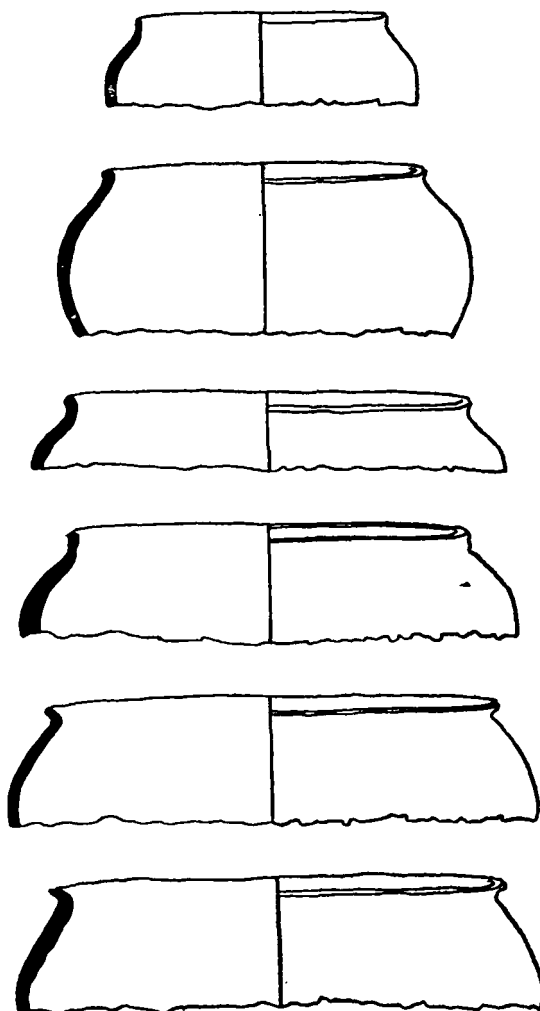
Mimo ustalenia chronologii ceramiki grupy feldberskiej i menkendorfskiej, pozostało jeszcze wiele nie wyjaśnionych problemów związanych z kulturą materialną Słowian w Meklemburgii, w szczególności zaś

rzeża Bałtyku od Lubeki na zachodzie aż po Kołobrzeg na wschodzie i aż po Rippin na południu. Infiltrację tej ceramiki można także obserwować sporadycznie w Szwecji i w Danii, o czym świadczą przede wszystkim znaleziska ze znanego grodu w m. Haithabu (Hedeby) w Danii: Selling D., 1955, s. 100 n.; Hübner W., 1959, s. 42—51, 139—161, tabl. 7—9; Jankuhn H., 1938, s. 140 n., ryc. 144—145; 1956, s. 146 n.; Kostrzewski J., 1948, s. 3—5, ryc. 5—8; 1962, s. 326—327, ryc. 159.

¹⁷⁰ Schuldt E., 1964, s. 5, ryc. 50—51; 1964 A, s. 239.

¹⁷¹ Schuldt E., 1956, s. 15; 1957, s. 141; 1962 A, s. 206, 210—213; 1964, s. 3, 8—9; 1964 A, s. 261; 1964 B, s. 209 n.; Unverzagt W., Schuldt E., 1963, s. 131.

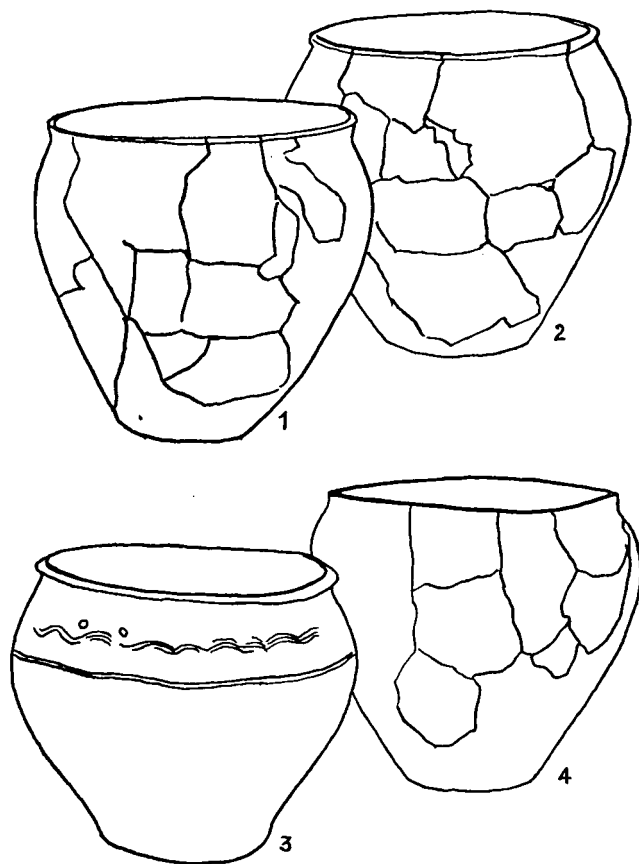
z ceramiką wczesnosłowiańską. W ostatnich latach E. Schuldt odkrył wśród zdobionej ceramiki grupy feldberskiej kilka nieco odmiennych fragmentów naczyń w czasie badań wykopaliskowych na grodzie i osadzie w m. Sukow-Klein Markow (ryc. 29). Były to ułamki niezdobione i niegładzone, z krawędzią lekko wychyloną na zewnątrz. W związku z tym przeprowadził on analizę tego rodzaju ceramiki z Meklemburgii, w wyniku której E. Schuldt (1964 A) doszedł do wniosku, że naczynia tej grupy stanowiły prototypy ceramiki feldberskiej i nazwał je ceramiką

Ryc. 29. Sukow, Kr. Teterow, Meklemburgia. Osada. Profile krawędzi ceramiki grupy sukowskiej. Wg E. Schulda (1964 A)

„grupy sukowskiej” (ryc. 30), datując ją na VII w.¹⁷² Biorąc pod uwagę analogiczne znaleziska pochodzące z dorzecza Łaby-Solawy, Czech i Słowacji oraz Polski, E. Schuldt uznał ceramikę grupy sukowskiej za elementy meklemburskie występujące współcześnie z ceramiką typu praskiego na tych terenach¹⁷³.

Według obliczenia Schuldta (1964 A, s. 259) stanowisk z ceramiką grupy sukowskiej i niezdobioną ceramiką grupy feldberskiej jest około

Ryc. 30. Naczynia grupy sukowskiej. 1—2: Sukow, Kr. Teterow, 3—4: Görke, Kr. Anklam. Wg E. Schuldta (1964)

¹⁷² Schuldt E., 1964, ryc. 52. Badacz ten datując ceramikę grupy sukowskiej głównie na VII w. wskazuje także na możliwość przesunięcia jej chronologii częściowo do VI w. i także VIII w.: Schuldt E., 1964, s. 9. Por.: Keiling H., 1965, s. 187.

¹⁷³ Schuldt E., 1964, ryc. 3; 1964 A, s. 258, 261; Unverzagt W., Schuldt E., 1963, s. 132, przypis 2.

100 (tabl. IV:12). Ostatnio Horst Keiling (1965) sporządził opracowanie kartograficzne, w którym uwzględnił 48 stanowisk. Badacz ten podkreślił, iż w obecnym stanie badań nie zostały jeszcze wystarczająco sprecyzowane charakterystyczne cechy zarówno ceramiki sukowskiej jak i niezdobionej ceramiki grupy feldberskiej.

Wypada tu również podkreślić, że badacze niemieccy, jak np. E. Schuldt, datując ceramikę sukowską głównie na VII w. przeceniają chyba cezurę wieku VI w odniesieniu do tej ceramiki. Sam Schuldt (1956, s. 56) stwierdził ostateczne zniknięcie Germanów z Meklemburgii w tymże wieku. Jeśli w obecnym stanie badań trudno jest dostrzec osadnictwo słowiańskie na tym terytorium w V w., to typologiczne cechy łączące ceramikę meklemburską ze znaleziskami z sąsiednich terenów nie stoją na przeszkodzie w odniesieniu zabytków sukowskich do VI w.

ZAKOŃCZENIE

Po tylu latach badań prowadzonych przez wielu archeologów z różnych krajów dysponujemy dziś dostateczną znajomością źródeł archeologicznych dla odtworzenia ogólnego zarysu dziejów z okresu zarania kultury średniowiecznej Słowiańszczyzny.

W niniejszej pracy starałem się uwypuklić jedynie stan badań nad ceramiką u Słowian zachodnich w okresie od końca IV do początku VI w. Z uznaniem stwierdzić należy, że długoletnie studia wielu badaczy nad ceramiką wczesnośredniowieczną na terenie Słowiańszczyzny zachodniej¹⁷⁴ udokumentowały znakomicie dzieje rozwoju garncarstwa u te-

¹⁷⁴ Zaznaczyć wypada, że mimo prób usystematyzowania rozwoju formalnego ceramiki wczesnośredniowiecznej z ziem polskich (np. K. Jażdżewski, 1958, 1959; Z. Hilczerówna, 1963, 1967; E. Dąbrowska, 1963; K. Radwański, 1968; A. Gardawski, 1970) obecnie brak jeszcze konkretnych wniosków z tych prac, które zobrazowałyby pozycję ceramiki z tego kraju na tle ceramiki zachodnio- lub ogólnosłowiańskiej. W krajach sąsiednich natomiast, mimo ocen w pewnej mierze negatywnych, opracowano zabytki z omawianego okresu na tych terytoriach (np. J. Poulik, 1948; J. Herrmann, 1970; E. Schuldt, 1964; H. Rempel, 1959; D. Bialeková, 1962; J. V. Kucharenko, 1961; I. P. Rusanova, 1968). Brak tego rodzaju opracowań w literaturze polskiej utrudnia w znacznej mierze przeprowadzanie porównań form ceramicznych z poszczególnych terenów. Obserwuje się poważne nieporozumienie wśród badaczy niemieckich (np. J. Herrmann, 1971), którzy nie doceniają należycie materiału z ziem polskich, widząc silne związki ceramiki w dorzeczu Łaby-Odry głównie i niemal jedynie z czeskimi i morawskimi zabytkami (zresztą podobnej teorii hołdują nie tylko badacze niemieccy, lecz także czescy). Uważam za konieczne opracowanie tego rodzaju systematyki również w Polsce.

go odłamu Słowian od około połowy VI w. Jak wiadomo, dynamiczny rozwój garncarstwa zachodniosłowiańskiego datuje się właśnie od tego czasu; wtedy bowiem produkcja ceramiki zaczynała nabierać rozmachu dzięki rozpowszechnieniu się techniki obtaczania naczyń¹⁷⁵. Są to naczynia górą obtaczane (tzw. młodsze formy typu praskiego). Takie naczynia pochodzą z wielu stanowisk:

1. Polska: np. Czeladź Wielka, Połupin (st. 2), Racibórz — Obora (pow. Rybnik), Igołomia, Nisko, Żerniki Dolne (pow. Busko Zdrój), Chodlik, Biskupin (st. 4), Bonikowo (st. 1 i 2), Bruszczewo, Daleszyn (st. 2), Żytowiecko, Mnichów, Szeligi i Lubicz;

2. Czechy¹⁷⁶: np. Praga-Bohnice, Praga-Bubeneč, Praga-Podbaba, Praga-Veleslavín i Březno;

3. Morawy: np. Příkladky, Velatice, Stará Břeclav, Břeclav-Pohansko, Nejdek-Pohansko, Mikulčice, Staré Město i Líšeň-Staré Zámky oraz

4. Słowacja: np. Bernolakovo, Devínska Nová Ves, Kúty, Matúškovo, Siladice, Stupava i Výchapy-Opatovce.

Natomiast w badaniach nad garncarstwem z IV—V w., kiedy dominowała produkcja ręcznie lepionych naczyń, odczuwamy jeszcze wiele niedostatków, nie tyle w zakresie ilości zabytków, ile w interpretacji określonych źródeł. Toteż moje uwagi co do wypowiedzi różnych badaczy odnosiły się do problemów interpretacji zabytków z V w. Moim zdaniem V w., a raczej okres od końca IV do początku VI w., należałoby potraktować nie jako cezurę dziejową, lecz jako pewien zwarty odcinek czasu, łączący poprzedzające go stulecia z wczesnym średniowieczem. Jak się zdaje, był to okres przypadający na sam początek wielkiej migracji Słowian na zachód i południe. Dziś dysponujemy znaczną ilością stanowisk z ceramiką typu praskiego i podobnymi do niej naczyniami z tego okresu. Do wcześniejszych form tego typu ceramiki zaliczyć możemy naczynia pochodzące z końca IV i pierwszej połowy V w., odkryte na takich stanowiskach, jak:

1. w Polsce: np. Leśnica, Siemonia-Podmłynie, Opole-Zakrzów (st. 11), Turawa, Złota, Mierzanowice (st. 3), Piwonice, Olewin, Toporów, Kotowo, Osiecznica i Latkowo;

2. w Czechach: np. Praga-Bubeneč, Praga-Hradčany Loretánské ná-

¹⁷⁵ Jażdżewski K., 1968 A, s. 286—287; Szymański W., 1967 A, s. 274 n.; Gardawski A., 1970, s. 87 n., 103 n.; Dąbrowski E., 1971, s. 57—58.

¹⁷⁶ Problemy związane z typologią i chronologią młodszych form ceramiki typu praskiego w Czechach nie zostały jeszcze dotychczas całkowicie rozwiązane. Z tego względu niezmiernie ważną pozycję zajmuje ceramika typu „klučovskiego”, znana z terenu środkowych Czech (np. Klučov i Kouřim). Według J. Kudrnáča (1963, s. 176, 181) ceramika ta przypada na drugą połowę VIII — schyłek IX w. Badacz ten podkreśla, że w VII—VIII w. ma miejsce istotna luka w formie pomiędzy ceramiką typu praskiego a ceramiką „kluczowską”.

městí, Praga-Michle, Praga-Veleslavín, Hradiště nad Závistí, Vrbčany, Předhradí, Kouřim, Močovice;

3. na Morawach: np. Zlechov, Lanžhot, Přebuz, Velatice, Žuraň oraz

4. w Słowacji: np. Potvorice, Stupava, Prešov i Seňa III.

Natomiast do drugiej połowy V i początku VI w. należy zapewne reszta ogromnej ilości stanowisk z ceramiką typu praskiego, prócz niektórych wyżej wymienionych, np.:

1. w Polsce: Kościeliska, Chorula (st. 8), Skrzydlów (st. 2), Lutomiernik (st. 3^b), Połupin (st. 4), Bonikowo (st. 1 i 2), Bruszczewo, Biskupin (st. 4), Radziejów (st. 5) i Szeligi;

2. w Czechach: Březno, Mochov, Přerov nad Łabą, Nebovidy (osada), Starý Kolín i Nemčice;

3. na Morawach: Stará Břeclav, Staré Město, Břeclav-Pohansko, Mikulčice, Vacenovice, Nejdek-Pohansko i Moravičany oraz

4. w Słowacji: Siladice, Nitriansky-Hrádok, Kúty, Matúškovo, Prša i Somotor.

Do tej grupy może należeć prawdopodobnie większość stanowisk z ceramiką typu praskiego na obszarze międzyrzecza Łaby — Odry.

Nadmienić wypada, że formalne związki ceramiki typu praskiego z ceramiką późnorzymską pozwalają wnioskować, iż południowa część obszaru zajętego przez kulturę wenedzką (zwłaszcza południowo-zachodnia i wschodnia część Wielkopolski, Polska Środkowa, Śląsk oraz zachodnia część Małopolski) musiała być bazą wyjściową dla ekspansji Słowian na zachód i południe¹⁷⁷. Zdaje się, że nasze badania kultury materialnej z V w., nieraz określanej jako „późnorzymska”, przyczynią się w przyszłości do uznania ciągłości organicznego rozwoju między kulturą z okresu późnorzymskiego a wczesnośredniowieczną kulturą zachodnio-słowiańską. Rzetelna analiza kultury „późnorzymskiej” na tle wzajemnych powiązań kulturowych z tego okresu na terenie Słowiańszczyzny zachodniej powinna doprowadzić do rozwiązania przedstawionych problemów.

¹⁷⁷ Jażdżewski K., 1968 A, s. 279—280.

L I T E R A T U R A

- Albrecht Chr.,
 1923: *Beitrag zur Kenntnis der slawischen Keramik auf Grund der Burgwallforschung im mittleren Saalgebiet*, Leipzig.
- 1925: *Die Slawen in Thüringen*, „Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder“, Halle, t. 12, z. 2, s. 1—72.
- Antoniewicz W.,
 1928: *Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnodziejowych ziem polskich*, Warszawa.
- Axamit J.,
 1919: *Další příspěvky k poznání naší kultury hradištní a některé úvahy*, „Pam. Arch.“ R. 31, s. 2—14.
- Baran V. D.,
 1961: *Do pitannja pro lipnu keramiku kul'turi poliv pochovan' černjachivskoho tipu v mižriči Dnistra i zachidnoho Buhu*, „Materiali ta doslidžennja z archeolohii Prikarpattja i Volini“, nr 3, s. 77—88.
- 1965: *Rannelslavjanskije pamjatniki na zapadnom Buge (po materialam raskopok poselenij u s. Ripnev, L'vovskoj oblasti)*, „Slovenská Arch.“, t. 12, z. 2 s. 319—376.
- 1968: *Nekotorye itogi izučenija rannelslavjanskich drevnosti verchnego Podnestrov'ja i zapadnoj Volyni*, „Arch. Rozhl.“, R. 20, z. 5, s. 583—593.
- Baumann W.,
 1961: *Slawische Siedlungsreste in den Torfschichten des Göttwitzer Sees bei Mutzschen*, „Ausgrabungen u. Funde“, t. 6, z. 2, s. 81—85.
- Beltz R.,
 1901: *Erläuterung der Karten zur Vorgeschichte von Mecklenburg*, „Correspondenzblatt der deutschen anthrop. Gesellsch.“, R. 32, z. 2, s. 10—16.
- 1910: *Die vorgeschichtlichen Altertümer des Grossherzogtums Mecklenburg-Schwerin*, Schwerin-Berlin, t. 2.
- Bender W., Balke B.,
 1964: *Wyniki badań osady z okresu rzymskiego w Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz*, „Archeol. Pol.“, t. 9, z. 1, s. 72—124.
- Bender W., Barankiewicz B.,
 1962: *Badania terenowe ekspedycji wykopaliskowej w Wólce Łasieckiej, pow. Łowicz, w 1959 roku*, „Spraw. Archeol.“, t. 14, s. 131—138.
- Beninger E.,
 1931: *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, Leipzig.
- 1932: *Quadische und vandalische Kulturbeziehungen*, „MAGW“, t. 52, s. 78—101.
- 1934: *Die Südausbreitung der Einsprossenfibel*, „Sudeta“, t. 10, s. 92—104.

- 1937: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, Reichenberg-Leipzig.
- 1940: *Die Langobarden an der March und Donau*, [w:] *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, t. 2, Leipzig, s. 827—864.
- Bernat W.,
- 1955: *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne w miejscowości Międzybórz, pow. Grodzisk Mazowiecki*, „Wiad. Archeol.”, t. 12, z. 1, s. 81—82.
- 1955 A: *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne w Międzybórzowie pod Warszawą*, „Arch. rozhl.”, R. 7, z. 3, s. 348—350, 359.
- Bialeková D.,
- 1958: *Záchranný výskum slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, okr. Šurany*, „Slovenská Arch.”, t. 6, z. 2, s. 388—413.
- 1959: *Predbežná zpráva z výskumu slovanského sídliska v Siladiciach*, „Študijné zvesti AŮ SAV”, nr 3, s. 188—190.
- 1959 A: *Závěrečná zpráva z výskumov slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove*, „Slovenská Arch.”, t. 7, z. 2, s. 439—459.
- 1960: *Staroslovanská osada v Siladiciach*, „Arch. Rozhl.”, R. 12, z. 6, s. 810—816, 827—828, 833.
- 1961: *Prispevok k štúdiu počiatkov slovanského osídlenia na juhozápadnom Slovensku*, „Študijné zvesti AŮ SAV”, nr 6, s. 123—128.
- 1962: *Nové včasnoslovanské nálezy z juhozápadného Slovenska*, „Slovenská Arch.”, t. 10, z. 1, s. 97—148.
- 1968: *Zur Datierung der oberen Granze des Prager Typus in der Südwestslowakei*, „Arch. rozhl.”, R. 20, z. 5, s. 619—625.
- Boege W.,
- 1937: *Ein Beitrag zum Formenkreis der vandalischen Irdenware aus der Völkerwanderungszeit*, „Altschlesien”, t. 7, z. 1, s. 44—59.
- Böhm J.,
- 1948: *Původ Slovanů ve světle nové české literatury prehistorické*, Brno. (Otisk z „Časopisu Matice Moravské”, R. 68).
- Borkovský I.,
- 1939: *Nejstarší slovanská keramika ze středních Čech*, „Pam. Arch.”, R. 12:1936/37 (1939), s. 97—108.
- 1940: *Staroslovanská keramika ve střední Evropě*, Praha.
- Brajčevskij M. J.,
- 1957: *Issledovanie pastyrskogo gorodišča v 1955 g.*, „Kratkie soobščeniya IAK”, nr 7, s. 94—96.
- Břeň J., Turek R.,
- 1960: *Dějinný nástup Slovanů — doba tzv. stěhování národů*, [w:] J. Neustupný, *Pravěk Československa*, Praha, s. 366—385.
- Budaváry V.,
- 1935: *Výskum staroslovanských mohyl v Brezolupoch a v Jerichove obec. Vysočany*, „Sborník Matice Slovenskej”, t. 13, s. 355—364.
- 1936: (Recenzja pracy J. Eisnera: 1934/35), „Sborník Muz. Slov. Spol.”, t. 30, s. 148—149.
- 1938: *Praveké nálezy z Abraháma pri Seredi v Slovenskom Národnom múzeu*, „Časopis Muz. Slov. Spol.”, t. 29, z. 3/4, s. 7—17.
- Budinský - Kříčka V.,
- 1942: *Výtvarný prejav slovanského praveku*, Turč. Sv. Martin.
- 1945/46: *Zapráva o terénnych výskumoch Štátného Archeologického ústavu v Turči*.

- Sv. Martine, podniknutých v r. 1939—1945*, „Historica Slovaca”, t. 3—4, s. 260—271.
- 1947: *Slovanské popoľnicové pole z doby predhradištnej vo Výčapoch-Opatovciach, okr. Nitra*, „Hist. Slovaca”, t. 5, s. 135—144.
- 1950: *Pamiatkový praveké a hradištne z Kútov (okr. Skalica) v Slovenskom Národnom múzeu v Turči. Sv. Martine*, „Památky (Pravěk)”, R. 43: 1947/48 (1950), s. 108—116.
- 1958: *O pohrebal'nom obrjade slavjanskich kurganov v Slovakkii*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 1, z. 1, s. 60—73.
- 1958 A: *Slovanské mohyly na východnom Slovensku*, „Slovenská Arch.”, t. 6, z. 1, s. 138—205.
- 1961: *Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku*, „Študijné zvesti AU SAV”, nr 6, s. 129—134.
- 1961 A: *Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku*, „Slovenská Arch.”, t. 9, z. 1/2, s. 347—390.
- 1963: *Sídliisko z doby rímskej a ze začiatkov s'ahováania národov v Prešove*, „Slovenská Arch.”, t. 11, z. 1, s. 5—58.
- 1964: *K otázkam slovanského osídlenia na východnom Slovensku*, [w:] *Prispevky k dejinám východného Slovenska*, Bratislava, s. 31—38.
- Büttner R.,
1934: *Die geschichtliche Entwicklung von 568 bis 1282*, [w:] E. Beninger, *Die Germanenzeit in Niederösterreich von Marbod bis zu den Babenbergen*, Wien, s. 123—133.
- Červinka I. L.,
1928: *Slované na Moravě a říše Velkomoravská*, Brno.
1936: *Germáni na Moravě*, „Anthropologie”, t. 14, z. 2/4, s. 107—146.
1942: *Germáni na Moravě*, „Věda a život”, Brno, R. 8, z. 3, s. 92—97.
1942 A: *Pražský typ keramiky v moravských nálezech*, „Věda a život”, R. 8, z. 11/12, s. 466—471.
1942 B: *Staromoravské žarové hroby*, „Věda a život”, R. 8, z. 9/10, s. 365—371.
- Chleborád M.,
1936: *Žarové hroby slovanské na Moravě*, „Ročenka spořitelny města Bučovic na vlarské draze”, Bučovice, s. 1—20.
- Chropovský B.,
1961: *K otázkam historického postavenia Nitry v VIII. a IX. storočí*, „Študijné zvesti AÚ SAV”, nr 6, s. 139—160.
- Čilinska Z.,
1959: *Záchranné výskumy na východnom Slovensku*, „Arch. rozhl.”, R. 11, z. 4, s. 510—512, 522—525.
- Coblentz W.,
1954: *Zu den slawischen Wallanlagen des Gaues Nisan*, [w:] *Frühe Burgen und Städte*, Berlin, s. 85—94.
1964: *Archäologische Bemerkungen zur Herkunft der ältesten Slawen in Sachsen*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Leipzig, t. 13, s. 296—330.
1971: *Bemerkungen zur Chronologie in den slawischen Gauen Daleminzien und Nisan*, „Archeol. Pol.”, t. 16, z. 1/2, s. 401—417.
- Cofta-Broniewska A., Springer E., Tymieniecka K.,
1962: *Wyniki prac terenowych w 1960 roku w Kruszwicy, pow. Inowrocław*, „Sprawozdania Arch.”, t. 14, s. 244—254.

Comşa M.,

1957: *Unele concluzii pe baza ceramicii din secolele VI—XII*, „Studii și cercetări de istorie veche”, (SCIV), t. 8, z. 1/4, s. 267—294.

1958: *Slavii de răsărit pe teritoriul R.P.R. și pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice*, „SCIV”, t. 9, z. 1, s. 73—89.

1959: *Slavii pe teritoriul R.P.R. în secolele VI—IX în lumina cercetărilor arheologice*, „SCIV”, t. 10, z. 1, s. 65—80.

1960: *La pénétration des slaves dans le territoire de la Roumanie entre le VIe et IXe siècle à la lumière des recherches archéologiques*, „Slav. Ant.”, t. 7, s. 175—188.

1963: *Novye svedenija o rasselenii Slavjan na territorii R.N.R.*, „Romanoslavica”, București, t. 9, s. 504—529.

1966: *Slaves et autochtons sur le territoire de la R.P. Roumaine aux VIe et VIIe siècles de n.e.*, [w:] *Atti del VI Congresso Intern. d. Scienze Preist. e Protoist. III Comunicazioni, Sezioni V—VIII*, Roma, s. 162—166.

1970: *Contributions à la question de la pénétration des Slaves au sud du Danube durant les VIe—VIIe siècles d'après quelques données archéologiques de Dobroudja*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Arch. Słow.*, t. 3, s. 322—330.

Csallány D.,

1956: *Archäologische Denkmäler der Avarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest.

1961: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 v.Z.)*, Budapest.

Czapkiewicz B.,

1936: *Osada z późnego okresu rzymskiego pod Tarnowem*, „Wiad. Archeol.”, t. 14, s. 55—58.

Czekanowski J.,

1951: *Przyczynki antropologiczne do zagadnienia stosunków słowiańsko-germańskich*, „Przegl. Zachodni”, R. 7, z. 5/6, s. 1—25.

Dąbrowska E.,

1961: *Wyniki badań w latach 1955—1956*, [w:] *Igotomia. I. Osada wczesnośredniowieczna*, Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 113—156.

1963: *Uwagi o chronologii najstarszej wczesnośredniowiecznej ceramiki w Małopolsce*, „Spraw. z posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie”, t. 7, z. 1/6, s. 55—62.

1968: *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko kurhanowe w Raciborzu-Oborze w świetle badań z lat 1961, 1963—1964*, „Spraw. Archeol.”, t. 19, s. 295—304.

Dąbrowski E.,

1959: *Badania archeologiczne na ziemi międzyrzeckiej*, „Rocznik Lubuski”, t. 1, s. 40—77.

1962: *Słowiańska chata z VI wieku (Z badań archeologicznych w Pszczewie)*, „Roczn. Lubuski”, t. 3, s. 274—289.

1965: *Sprawozdanie z badań archeologicznych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Połupinie, pow. Krosno Odrzańskie*, „Materiały Komisji Archeologicznej”, nr 1, Zielona Góra, s. 58—79.

1966: *Śladami tysiąclecia (między podaniem, historią a życiem)*, „Roczn. Lubuski”, t. 4, s. 26—39.

1967: *Najstarsze dzieje grodu w Krośnie Odrzańskim*, [w:] *Krosno Odrzańskie*, Zielona Góra, s. 35—48.

1968: *Badania Muzeum Okręgowego w Zielonej Górze nad wczesnym osadnictwem*

- wczesnośredniowiecznym na Ziemi Lubuskiej, „Archeol. Pol.”, t. 13, z. 2, s. 299—316.
- 1970: Rozwój zasiedlenia w okolicach Krosna Odrzańskiego od późnego okresu lateńskiego po wczesne średniowiecze, „Slav. Ant.”, t. 17, s. 137—159.
- 1971: Dotychczasowe wyniki badań archeologicznych w Osiecznicy i Białogórze, pow. Krosno Odrzańskie na tle niektórych zagadnień z pogranicza późnego okresu rzymskiego i początków wczesnego średniowiecza, „Zielonogórskie Zeszyty Muzealne”, t. 2, s. 39—82.
- Dąbrowski K.,
1958: Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku 1 w Piwonicach, pow. Kalisz, „Mater. Star.”, t. 4, 1958, s. 7—89.
- Dąbrowski K., Kozłowska R.,
1959: Dwie osady z okresów późnolateńskiego i rzymskiego we wsi Piwonice, pow. Kalisz, „Mater. Star.”, t. 5, s. 283—329.
- Dębska K.,
1962: (Recenzja pracy H. Ladenbauer-Orel: 1960), „Archeol. Pol.”, t. 7, z. 1, s. 161—164.
- Dekan J.,
1948/49: K problémom slovanského osídlenia na Slovensku, „Historica Slovaca”, t. 6—7, s. 55—82.
- Dostál B.,
1964: Slovanská minulost Pohanska, Břeclav.
- Dunker H.,
1953: Die Hildagsburg. Der Burgwall bei Elbau, Kr. Wolmirstedt, „Abh. Ber. Naturkd. Vorgesch.”, Magdeburg, t. 8, s. 191—233.
- Dvořák F.,
1919: Prehistorická osada u Nebovid, „Pam. Arch.”, R. 31, s. 153—154.
1936: Pravěk Kolínska a Kouřimska, Kolín.
1946: Slovanské nálezy na Kolínsku, „Pam. Arch.”, R. 42:1939—1946 (1946), s. 70—94.
- Eisner J.,
1914: K třídění keramiky hradištní, „Pam. Arch.”, R. 26, z. 3, s. 164—165.
1925: Slovensko a Podkarpatska Rus v době hradištní, „Obzor Praehistorický”, R. 4, s. 47—70.
1926/27: Slované v Uhrách, „Pam. Arch.”, R. 25, z. 3/4, s. 579—588.
1933: Slovensko v pravěku, Bratislava.
1934/35: Popolnicové hroby z doby hradištní na Slovensku, „Pam. Arch.”, R. 40, s. 82—90.
1935: Pohřebiště ze střední doby hradištní na Slovensku, „Sborník Matice Slov.”, t. 13, z. 4, s. 364—378.
1947: Slovensko v době kultury hradištní, „Slovenské dejiny”, t. 1, z. 1, Bratislava, s. 120—158.
1947 A: Pour dater la civilisation „avare”, „Bizantinoslavica”, t. 9, s. 45—54.
1951: (Recenzja pracy J. Werner: 1950), „Arch. Rozhl.”, R. 3, z. 2/3, s. 256.
1952: Devínska Nová Ves, Bratislava.
1966: Rukověť slovanské archeologie, Praha.
- Fedorov G. B.,
1960: Naselenija prutsko-dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačelii n.e., „MIA”, nr 89, Moskwa.

- Filip J.,
 1946: *Počátky slovanského osídlení v Československu*, Praha.
 1946 A: *Vznik českého národa a problémy jeho dějinných předchůdců*, „Časopis Spol. Přátel Starož.“, R. 54, s. 1—18.
 1947: *Dějinné počátky českého ráje*, Praha.
 1948: *Pravěké Československa*, Praha.
 1949: *Praha pravěka*, Praha.
- Frenzel W.,
 1926: *Die germanischen und römisch-germanischen Altertümer der Oberlausitz und des Grenzgebietes*, [w:] *Festschrift zur 25-Jahrfeier der Gesellschaft für Vorgeschichte und Geschichte der Oberlausitz zu Bautzen*, Bautzen, s. 91—127.
 1932: *Vorgeschichte der Lausitzen*, Langensalza.
- Frenzel W., Radig W., Rèche O.,
 1934: *Grundriss der Vorgeschichte Sachsens*, Leipzig.
- Friesinger H.,
 1969: *Słowianie w dolnej Austrii*, „Z otchłani wieków“, R. 35, z. 4, s. 310—313.
- Fritze W.,
 1955: *Die sogenannte Urheimat und die frühmittelalterliche Westausdehnung der Slawen*, [w:] *Bericht über die Tagung für Frühgeschichte*, Lübeck, s. 5—8.
- Gabałówna L.,
 1962: *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w osadach kultury pucharów lejko-watych w Radziejowie Kujawskim w 1960 roku na stanowiskach 5, 6, 7 i 24 w zakresie osadnictwa kultur z kręgu naddunajskiego oraz wczesnośrednio-wiecznego osadnictwa słowiańskiego w V—VII w.*, „Spraw. Archeol.“, t. 14, s. 294—307.
- Gabałówna L., Nowakowski A.,
 1964: *Wczesnośredniowieczna osada na stanowisku 5 w Radziejowie*, „Prace i Mater. M.A. i E. w Łodzi“, ser. archeol. nr 11, s. 233—296.
- Gajewska M.,
 1959: *Grodzisko z IX w. w Chodliku, pow. Puławy*, „Archeol. Pol.“, t. 3, z. 2, s. 285—335.
- Gajewski L.,
 1961: *Wyniki badań w roku 1957*, [w:] *Igołomia. I. Osada wczesnośredniowieczna*, Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 157—207.
- Gardawski A.,
 1952: *Noże kultury wenedzkiej z cmentarzyska w miejscowości Gledzianówek, pow. Łęczyca i z Biskupina*, „Spraw. PMA“, t. 4, z. 3/4, s. 127—138.
 1962: *Polska południowa i kraje na południe od Karpat w 2. połowie I tysiąclecia n.e. (500—900)*, Lublin (tekst powielony).
 1968: *Z zagadnień kultury wczesnego wczesnośredniowiecza południowej Polski. Uwagi dyskusyjne*, „Rocznik Lubelski“, t. 9: 1966, wyd. 1968, s. 9—53.
- 1968 A: *Zagadnienie ciągłości osadniczej, kulturowej i etnicznej w Międzyrzeczu Odry—Dniestru od II okresu epoki brązu do V/VII wieku n.e.*, [w:] *I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej*, t. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 215—240.
- 1970: *Chodlik. Cz. 1. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Gąsowska E.,
 1967: *Uwagi o chronologii i typologii wczesnośredniowiecznej ceramiki z Sandomierszczyzny*, „Światowit“, t. 28, s. 147—175.

- Godłowski K.,
1964: *Z badań nad rozwojem osadnictwa kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, „Archeol. Pol.”, t. 9, z. 2, s. 400—427.
- 1968: *Die Przeworsk-Kultur der mittleren und späten Kaiserzeit*, „Zeitschrift für Archäologie”, Berlin, R. 2, z. 2, s. 256—275.
- 1969: *Kultura przeworska na Górnym Śląsku*, Katowice—Kraków.
- Gorjusov L. A.,
1970: *Rannoslavjanske drevnosti v čechoslovackoj, nemeckoj i pol'skoj literature*, „Sovetskaja Arch.”, 1970, nr 4, s. 289—307.
- Goš Vl.,
1966: *Staroslovanské sídliště v Moravičanech*, „Arch. rozhl.”, R. 18, z. 5, s. 565—566, 588—591.
- Gostyński T.,
1953: *Zagadnienie Słowian na północ od Dunaju w świetle ostatnich rumuńskich prac wykopaliskowych*, „Slav. Ant.”, t. 4, s. 440—453.
- Gottwald A.,
1931: *Můj archeologický výzkum, Prostějov*.
- Götze A.,
1901: *Die Schwedenschanze auf der Klinke von Riewendt, (Kreis Westhavelland)*. „Nachrichten über deutsche Altertumsfunde”, t. 12, s. 17—26.
- 1912: *Der Schlossberg bei Burg im Spreewald*, „Praehist. Zeitschr.”, t. 4, s. 264—350.
- 1914: *Ein slawischer Burgwall am Riewendsee (Kreis Westhavelland)*, „Geschäftsber. der Brandenburg. Provinzialkommission f. Denkmalpflege u. d. Provinzialkonservators über die Jahre 1911—1913”, Strausberg.
- 1920: *Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler des Kreises Lebus*, Berlin.
- Grebe K.,
1964: *Ein früher slawischer Burgwall von Leegebruch, Kr. Oranienburg*, „Ausgrab. u. Funde”, t. 9, z. 3, s. 147—150.
- Grenz R.,
1961: *Die slawischen Funde aus dem hannoverschen Wendland*, Neumünster.
- Grimm P.,
1951: *Die Wallburg „Der Kessel” bei Kretzschau-Groitzschen, Kreis Zeitz*, „Jahreschrift f. mitteldeutsche Vorgeschichte”, R. 35, s. 196—193.
- 1955: *Die Datierung der slawischen Keramik im Elb-Saale-Gebiet*, [w:] *Bericht über die Tagung für Frühgeschichte*, Lübeck, s. 66—68.
- 1958: *Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg*, Berlin.
- Gruszczyńska A.,
1967: *Wczesnośredniowieczna osada w Nisku na tle środowiska geograficznego*. „Rocznik Przemyski” R. 11, s. 7—48.
- Hachulska-Ledwos R.,
1971: *Wczesnośredniowieczna osada w Nowej Hucie-Mogile*, „Mater. Archeol.”, t. 12, ser. A, Mater. Archeol. Nowej Huty, t. 3, Kraków 1971.
- Hellich J.,
1918: *Žárové hroby mladšího období římského v Piněva a jich význam*, „Pam. Arch.”, R. 30, s. 149—182.
- Hensel W.,
1937: *Gród z początku IX-go wieku w Kłecku w pow. gnieźnieńskim*, „Z otchł. wiek.”, R. 12, z. 11/12, s. 153—159.

- 1948: *Gród wczesnodziejowy w Klecku w pow. gnieźnieńskim*, „Wiad. Archeol.”, t. 16:1939 (reed. 1948), s. 265—303.
- 1950: *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1, Poznań.
- 1952: *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, Poznań.
- 1956: *Z badań nad polską ceramiką wczesnośredniowieczną*, „Spraw. Archeol.”, t. 2, s. 160—167.
- 1965: *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna*, wyd. 3, Warszawa.
- 1965 A: *Szkice wczesnodziejowe*, cz. VI, „Slav. Ant.”, t. 12, s. 35—56.
- 1967: *Polska przed tysiącem lat*, wyd. 3, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Hensel W., Broniewska A.,
- 1961: *Starodawna Kruszwica*, Wrocław.
- Herrmann J.,
- 1960: *Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle Gross-Berlins und des Bezirkes Potsdam*, Berlin.
- 1962: *Ausgrabungen im Burgwall von Tornow, Kr. Calau*, „Ausgrabungen u. Funde”, t. 7, z. 3, s. 126—130.
- 1962 A: *Köpenick. Ein Beiträge zur Frühgeschichte von Gross-Berlin*, Berlin.
- 1963: *Die Ergebnisse der Ausgrabungen im slawischen Burgwall von Tornow, Kr. Calau*, „Ausgrab. u. Funde”, t. 8, z. 3, s. 151—154.
- 1963 A: *Einige Fragen der slawischen Burgenentwicklung zwischen mittlere Elbe und Oder*, „Slavia Ant.”, t. 10, s. 185—206.
- 1964: *Ausgrabungen im altslawischen Burgwall von Vorberg, Kr. Calau*, „Ausgrab. u. Funde”, t. 9, z. 3, s. 143—146.
- 1965: Red.: *Kultur und Kunst der Slawen*, Berlin.
- 1966: *Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz*, Berlin.
- 1970: *Der Beitrag der Ausgrabungen in Tornow, Kr. Calau, zur germanischen und slawischen Siedlungs-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte*, „Zeitschrift für Archäologie”, R. 1970, z. 1, s. 58—84.
- 1970 A: *Hauptaufgaben, Probleme und Ergebnisse der Archäologischen Frühgeschichtsforschung in der DDR in den Jahren 1965—1970*, [w:] *Berichte über den II. Intern. Kongress f. Slawische Archäologie*, t. 1, Berlin 1970, s. 133—159.
- 1971: *Zwischen Hradschin und Vineta. Frühe Kulturen der Westslawen*, Leipzig—Jena—Berlin.
- Hilczerońska Z.,
- 1962: *Early mediaeval Fort in Bonikowo, District Kościan (Great Poland)*, „Archeol. Polona”, t. 5, s. 64—75.
- 1963: *Z badań nad genezą ceramiki wczesnosłowiańskiej*, „Archeol. Pol.”, t. 8, z. 2, s. 318—331.
- 1966: *Die frühmittelalterliche Besiedlung des Ober- und Mitteloberrheingebietes*, „Archeol. Polona”, t. 9, s. 103—129.
- 1967: *Dorzecze górnej i środkowej Odry od VI do początków XI wieku*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- 1970: *Hasło: Praski typ ceramiki*, „Słownik Starożytności Słowiańskich”, t. 4, cz. 1, s. 305—309.
- Hoffmann W.,
- 1959: *Die frühslawischen Brandgräberfelder im mittleren Elbgebiet*, „Prähistorische Zeitschrift”, t. 37, z. 3, s. 169—174.
- 1962: *Frühslawische Brandgräber im mittleren Elbgebiet*, „Jahresschrift f. mittel-deutsche Vorgeschichte”, t. 46, s. 325—344.

- Hollnagel A.,
1962: *Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Funde des Kreises Neubrandenburg*, Schwerin.
- Hołowińska Z.,
1956: *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w pow. kościańskim*, Poznań.
- Horedt K.,
1951: *Ceramica slavă din Transilvania*, „SCIV”, t. 2, z. 2, s. 189—218.
1953: *Şantierul Moreşti*, „SCIV”, t. 4, z. 1/2, s. 274—311.
1956: *Avarii în Transilvania*, „SCIV”, t. 7, z. 3/4, s. 393—406.
1957: *Şantierul arheologic Moreşti*, „Materiale şi cercetări arheologice”, t. 4, s. 175—186.
- Hrubý V.,
1947/48: *Moravská sídlištní keramika I. — IV. stol. po Kr.*, „Hist. Slav.”, t. 5, s. 127—134.
1955: *Staré Město*, Praha.
1955 A: *Základy kostela na staroslovanském pohřebišti ve Starém Městě „Na valách”*, „Pam. Arch.”, R. 46, z. 2, s. 265—306.
1964: *Staré Město — Velehrad*, Praha.
1967: *Sídliště z pozdní doby římské ve Zlechově*, „Arch. rozhl.” R. 19, z. 5, s. 643—658.
- Hübner W.,
1959: *Die Keramik von Haithabu*, Neumünster.
- Hufnagel F.,
1940: *Eine Siedlung der Guttentager Kultur in Hedwigstein, Kr. Rosenberg „Altschlesien”*, t. 10, s. 84—111.
- Hülle W.,
1940: *Westausbreitung und Wehranlagen der Slawen im Mitteldeutschland*, Leipzig.
- Jahn M.,
1925: *Schlesien zur Völkerwanderungszeit*, „Mannus”, t. 4, Erg. Bd., s. 147—156.
1937: *Der Burgwall von Poppschütz, Kr. Freystadt*, „Altschlesien” t. 7, s. 93—112.
- Jamka R.,
1948: *Słowianie w pierwszych wiekach naszej ery w świetle materiałów prehistorycznych na Śląsku i w Małopolsce*, „Slav. Ant.”, t. 1, s. 268—301.
1936: *Cmentarzysko w Kopkach na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej*, „Przeegl. Archeol.”, t. 5:1933/36, wyd. 1936, s. 23—62.
1961: *Ciałopalne cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciosnach, pow. Łódź*, „Zeszyty Naukowe Uniw. Jagiellońskiego”, nr 46, „Prace Archeologiczne”, z. 3, Kraków, s. 59—163.
- Jankuhn H.,
1938: *Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit*, Neumünster.
1956: *Haithabu. Ein Handelplatz der Wikingerzeit*, Neumünster. (IV wyd. — 1963).
- Janowski J.,
1959: *Zródła i materiały do pradziejów Rzeszowa*, „Rocznik Woj. Rzeszowskiego”, R. 2, z. 1/3, s. 81—129.
- Janšák Š.,
1931: *Staré osídlenie Slovenska*, „Sborník Muzeálnej Slovenskej spoločnosti”, R. 25, z. 1/4, s. 7—65.

Jansová L.,

- 1966: *Výzkum oppida nad Závistí v letech 1963—1965*, „Arch. rozhl.”, R. 18, z. 2, s. 138—156.
 1971: *Hradiště nad Závistí v období pozdné římské a v době stěhování národů*, „Pam. Arch.”, R. 62, z. 1, s. 135—178.

Jasnosz St.,

- 1952: *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń*, „Fontes Archaeol. Posn.”, t. 2: 1951, wyd. 1952, s. 1—284.
 1955: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Sadowiu, pow. Ostrów Wlkp.*, „Fontes Archaeol. „Posn.”, t. 5, s. 141—161.
 1958: *Dom z V w n.e. w Latkowie w pow. inowrocławskim*, „Przegl. Archeol.”, t. 10:1954/56, 1958, s. 409—419.
 1960: *Wczesnośredniowieczna półziemianka w Górze w pow. poznańskim*, „Przegl. Archeol.”, t. 12, s. 144—150.
 1963: *Z problematyki badań wczesnośredniowiecznych osad otwartych na podstawie wykopalisk w Bruszczewie, pow. Kościan*, „Fontes Archaeol. Posn.”, t. 14, s. 198—206.
 1963 A: *Wstępne badania wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznym grodzisku w Bruszczewie w pow. kościańskim*, „Przegl. Archeol.”, t. 16, s. 162—173.

Jażdżewski K.,

- 1938: *O tak zwanych lukach w osadnictwie i o zabytkach z początków epoki brązowej z obszarów Kujaw*, „Z otchl. wiek.”, R. 12, z. 9/10, s. 115—119.
 1948: *Kujawskie przyczynki do zagadnienia tubylczości Słowian na ziemiach polskich*, „Wiad. Archeol.”, t. 16:1939 (reed. 1948), s. 106—161.
 1948/49: *Atlas do pradziejów Słowian* (przekład angielski: *Atlas to the Prehistory of the Slavs*), Łódź.
 1949: *Grody wczesnodziejowe w Gdańsku i Łęczycy w świetle badań archeologicznych w r. 1948*, „Wiad. Historyczne”, Warszawa, R. 2, nr 15, s. 21—28.
 1956: *Ważniejsze osiągnięcia badawcze łódzkiego ośrodka archeologicznego w dziesięcioleciu 1945—1955*, „Prace i Mater. M.A. i E. w Łodzi”, ser. archeol. nr 1, s. 9—27.
 1958: *Uwagi o chronologii ceramiki zachodniosłowiańskiej z wczesnego średniowiecza*, „Przegl. Archeol.”, t. 10:1954/56, (wyd. 1958), s. 150—191.
 1960: *Wzajemny stosunek elementów słowiańskich i germańskich w Europie środkowej w czasie od nadejścia Hunów aż do osadnienia się Awarów nad środkowym Dunajem*, „Prace i Mater. M.A. i E. w Łodzi”, ser. archeol. nr 5, s. 51—77. tekst niemiecki: *Das gegenseitige Verhältnis slawischer und germanischer Elemente in Mitteleuropa seit dem Hunneneinfall bis zur awarischen Landnahme an der mittleren Donau*, „Archaeol. Pol.”, t. 2:1959, s. 51—70.
 1966: *Die dobrozieniaer Gruppe der Völkerwanderungszeit in Polen*, [w:] *Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche. III Comunicazioni, Sezioni V—VIII*, Roma, s. 152—153.
 1968: *Z problematyki początków Słowiańszczyzny i Polski*, cz. I, Łódź.
 1968 A: *Problematyka i potrzeby badań nad V—VII wiekiem*, „Archeol. Pol.”, t. 13, z. 2, s. 277—298.

Jażdżewski K., Nadolski A.,

- 1951: *Łęczycza. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Łęczycy w r. 1950*, „Przegl. Zachodni”, R. 7, z. 1/2, s. 218—222.

- Jentsch H.,
1896: *Das Gräberfeld bei Sadersdorf, Kr. Guben*, „Niederlausitzer Mitteilungen”, t. 4, z. 1/4, s. 1—142.
- Jisl L.,
1952: *Slovenský kmen Holasiců ve světle archeologických nálezů*, „Časopis Slezského mus. v Opavě”, t. 2, nr 2, s. 33—64.
- Kabát J.,
1954: *Avarsko-slovanské pohřebiště v Barci w Košic*, „Arch. rozhl.”, R. 6, z. 5, s. 604—608.
- Kalousek F.,
1960: *Velkomoravské hradíště Pohansko v Břeclavě*, „Arch. rozhl.”, R. 12, z. 4, s. 496, 505—530.
1966: *Pohansko près de Břeclav*, [w:] *Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie*, Praha, s. 246—247.
- Kamińska J.,
1966: *Grodzisko w Mnichowie, pow. Sieradz*, „Prace i Mater. M. A. i E. w Łodzi”, ser. archeol. nr 13, s. 231—247.
- Kamińska J., Gupieńcowa R.,
1968: *Sprawozdanie z badań archeologicznych, przeprowadzonych w 1964 roku na terenie ziemi sieradzkiej*, „Spraw. Archeol.”, t. 19, s. 220—225.
- Karaman L.,
1956: *Glossen zu einigen Fragen der slawischen Archäologie*, „Arch. Jugoslavica”, t. 2, s. 101—110.
- Karpińska A.,
1962: *Kurhany z okresu rzymskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem typu siedleńskiego*, Poznań.
- Kaszewska E.,
1966: *Sprawozdanie z badań w Toporowie, pow. Wieluń, w latach 1960—1964*, „Prace i Mater. M. A. i E. w Łodzi”, ser. archeol. nr 13, s. 169—191.
- Kaufmann H.,
1962: *Früheisenzeitliche Grabfunde von Zwethau, Kr. Torgau*, „Arbeits- und Forschungsber. zur sächsischen Bodendenkmalpfl.”, t. 10, s. 213—242.
- Keiling H.,
1965: *Keramikfunde aus einer frühslawischen Siedlung von Cramonshagen, Kr. Schwerin*, „Ausgrabungen u. Funde”, t. 10, z. 4, s. 187—191.
- Kietlińska A., Dąbrowska T.,
1963: *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, pow. Turzek*, „Mater. Star.”, t. 9, s. 143—254.
- Keller E., Bierbrauer V.,
1965: *Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devínska Nová Ves*, „Slovenská Arch.”, t. 13, z. 2, s. 377—397.
- Kihl-Byczko E.,
1961: *Wyniki badań na wczesnośredniowiecznej osadzie w Górze, pow. Poznań*, „Zeszyty Naukowe Uniw. im. A. Mickiewicza”, nr 32, „Archeologia, Ethnografia”, z. 2, Poznań, s. 161—184.
- Klanica Z.,
1967: *Předvelkomoravský horizont v Miklučicích a jeho vztahy k Podunají*, „Arch. rozhl.” R. 19, z. 5, s. 686—692.

- Knor A.,
 1953: *Nové hroby ze starší doby hradištní ve středních Čechách*, „Pam. Arch.”, R. 44, z. 1, s. 220—228.
 1954: *Nálezy na Chmielnicích v severozápadních Čechách*, „Památky Arch.”, R. 45, z. 2, s. 281—303.
 1957: *Nová hradištní sídliště na Kladensku a Slánsku*, „Památky Arch.”, R. 48 z. 1, s. 58—98.
- Knorr H. A.,
 1937: *Die slawische Keramik zwischen Elbe und Oder*, Leipzig.
 1939: *Die Dornburg an der Elbe*, „Sachsen und Anhalt”, t. 15, s. 9—87.
- Kolendo J.,
 1965: *Wyniki prac wykopaliskowych na terenie osady z okresu rzymskiego w Maćkówce, pow. Przeworsk*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeol. za rok 1965”, s. 44—51.
- Kolník T.,
 1956: *Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby sťahovania národov v Očkove pri Piešťanoch*, „Slovenská Arch.”, t. 4, z. 2, s. 233—300.
 1961: *Pohrebisko v Bešeňove (Príspevok k štúdiu doby rímskej na Slovensku)*, „Slovenská Arch.”, t. 9, z. 1/2, s. 219—300.
 1965: *K typológii a chronológii nektorych spón z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku*, „Slovenská Arch.”, t. 13, z. 1, s. 183—236.
- Konik E.,
 1959: *Śląsk starożytny a Imperium Rzymskie*, Warszawa-Wrocław.
- Korčák J.,
 1940: *Etnický profil našeho národa*, Praha.
- Korošec J.,
 1967: *K problematiki slovanske keramike v Jugoslaviji*, „Archeološki Vestnik”, t. 18, s. 349—355.
- Kostrzewski B.,
 1937: *Ciekawe naczynie wczesnohistoryczne z Nądni w pow. nowotomyskim (woj. poznańskie)*, „Z otchl. wiek.”, R. 12, z. 1/2, s. 11—13.
 1937 A: *Grób z okresu późnorzymskiego w Poznaniu, [w:] Przyczynki do pradziejów Polski zachodniej*, Poznań, s. 75—81.
 1947: *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie)*, „Przeegl. Archeol.”, t. 7, s. 192—294.
 1954: *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Domaradzicach, pow. Rawicz*, „Fontes Arch. Posn.”, t. 4: 1953, wyd. 1954, s. 153—274.
- Kostrzewski J.,
 1923: *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań, wyd. 2.
 1937: *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w osadzie bagiennej w Biskupinie w pow. żnińskim w r. 1936*, „Z otchl. wiek.”, R. 12, z. 1/2, s. 4—7.
 1938: *Ślady osadnictwa z okresu rzymskiego i wędrówek ludów na półwyspie biskupińskim, [w:] Gród prasłowiański w Biskupinie w pow. żnińskim*, Poznań, s. 65—68.
 1938 A: *Nowe wyniki badań w Biskupinie*, „Z otchl. wiek.”, R. 13, z. 3/4, s. 27—32.
 1938 B: *Badania prehistoryczne w powiecie lublinieckim na Śląsku w roku 1936*, „Prace Prehistoryczne”, Wydawnictwo Śląskie PAU, Kraków, nr 3, s. 63—94.
 1939: *Sprawozdanie z badań prehistorycznych na Śląsku w roku 1937*, „Prace Prehist.”, Wyd. Śląskie PAU, nr 5, s. 7—52.

- 1946/47: *Słowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby w VI—VIII w. po Chr.*, „Przeł. Archeol.”, t. 7, s. 1—29.
- 1946/47 A: *Ceramika słowiańska między Łabą a Odrą w zaraniu dziejów*, „Przeł. Archeol.”, t. 7, s. 29—50.
- 1949: *Pradzieje Polski*, wyd. 1, Poznań.
- 1949 A: *Kultura prapolska*, wyd. 2, Poznań; (przekład francuski: *Les origines de la civilisation polonaise*, Paris 1949).
- 1950: (Recenzja pracy J. Poulíka — 1948), „Przeł. Archeol.”, t. 8:1948/49, wyd. 1950, z. 2, s. 349—350.
- 1951: *Stosunki plemion czeskich i słowackich z Niemcami w zaraniu dziejów*, „Przeł. Zachodni”, R. 8, z. 5/6, s. 15—163.
- 1952: *Stosunki między ziemiami polskimi a terytorium Czechosłowacji w pradziejach*, „Przeł. Zachodni”, R. 8, z. 9/10, s. 96—112.
- 1961: *Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach*, Poznań, (przekład niemiecki: *Zur Frage der Siedlungsstetigkeit in der Urgeschichte Polens*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1965).
- 1962: Hasło: *Dania 1*, „Słownik Starożytności Słowiańskich”, t. I, cz. 2, s. 326—327.
- 1964: Hasło: *Germańskie elementy w kulturze słowiańskiej*, „Słownik Staroż. Słow.”, t. II, cz. 1, s. 91—98.
- 1966: *Pradzieje Pomorza*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- 1966 A: *Nauka niemiecka wobec odkryć archeologicznych na byłych ziemiach zachodniostowiańskich*, „Przeł. Zachodni”, R. 23, z. 4, s. 211—243. (Przekład niemiecki i francuski: *Polish Western Affairs*, R. 7, z. 2, s. 257—302; *La Pologne et les affaires occidentales*, R. 1, z. 2, s. 316—365).
- 1970: *Pradzieje Śląska*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- K o s t r z e w s k i J., J a ż d z e w s k i K., C h m i e l e w s k i W.,
- 1965: *Pradzieje Polski*, wyd. 2, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- K o v á c s I.,
- 1912: *A Marosszentannai népvándorlaskori temető — Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Marosszentanna*, „Dolgozátok — Cluj”, t. 3, s. 250—367.
- 1913: *A Mezöbánd ásotások — Les Fouillages des Mezöbánd*, „Dolgozátok — Cluj”, t. 4, s. 265—429.
- 1915: *Station préhistorique de Marosvásarhely. Cimetière de l'époque scythe et de la migration des peuples*, „Dolgozátok — Cluj”, t. 6, s. 226—325.
- K o v r i g I.,
- 1957: *Avar leletek a nógrádmegyé Bozítapusztáról*, „Magyar Múzeum”, z. 6, s. 13—17.
- K r a s k o v s k á L'.,
- 1947/48: *Staroslovanské popolnicové pohrebiště na „borovej” pri Moravskom Sv. Jáne*, „Památky Arch. (Pravěk)”, R. 43, s. 116—119.
- 1949/51: *Archeologický výskum v Bešeňove (okr. Šurany) r. 1949*, „Sborník Muz. Slov. Spol.”, t. 43—45, s. 76—92.
- 1956: *Slovanské popolnicové pohrebiško v Stupave*, „Slovenská Arch.”, t. 4, z. 1, s. 163—167.
- 1958: *Výskum v Bešeňove roku 1950*, „Slov. Arch.”, t. 6, z. 2, s. 419—447.
- 1961: *Slovanské sídlisko pri Devínskom Jazere*, „Slov. Arch.”, t. 9, z. 1/2, s. 391—404.

- Krauss A.,
1955: *Cmentarzysko rzymskie i osada odkryte w miejscowości Siemonia-Kolonia Podmłynie, pow. Będzin*, „Wiad. Archeol.”, t. 22, z. 1, s. 104—106.
- Krüger B.,
1960: *Zur ältesten Besiedlung des Penningsberg bei Mittenwalde Kr. Königs Wusterhausen*, „Märkische Heimat”, Potsdam, R. 4, z. 1, s. 49—55.
1962: *Die Kietzsiedlungen im nördlichen Mitteleuropa*, Berlin.
1964: *Eine altslawische Siedlung in Dessau-Mosigkau*, „Ausgrabungen u. Funde”, t. 9, z. 1, s. 42—50.
1964 A: *Zur Nordwestausbreitung der frühslawischen Keramik im weiteren Elbe-Saale-Gebiet*, [w:] *Varia Archaeologica*, Berlin, s. 219—227.
1966: *Frühslawische Grabfunde aus Sausedlitz, Kr. Delitzsch*, „Ausgrab. u. Funde”, t. 11, z. 2, s. 93—96.
1967: *Dessau-Mosigkau. Ein frühslawischer Siedlungsplatz im mittleren Elbegebiet*, Berlin.
1968: *Altslawische Besiedlungstendenzen im Gebiet westlich von Oder und Neisse*, „Arch. rozhl.”, R. 20, z. 5, s. 674—683.
1968 A: *Die Ergebnisse der Ausgrabung in Dessau-Mosigkau und die archäologisch-kulturelle Definition der frühen Sorben*, „Zeitschr. f. Arch.”, R. 2:1968, z. 1, s. 16—22.
- Kucharenko J. V.,
1955: *Slavjanskije drevnosti V—IX vekov na territorii Pripjatskogo Poles'ja*, „Kratkie soobščeniya IIMK”, z. 57, s. 33—38.
1960: *Pamjatniki pražskogo tipa na territorii Pridneprov'ja*, „Slavia Ant.”, t. 7, s. 111—124.
1961: *Srednevekovye pamjatniki Polesja*, „Archeologija SSSR. Svod Archeologičeskich Istočnikov”, EI-57, Moskwa.
1970: *Poles'e i ego mesto v process etnogeneza Slavjan*, [w:] *I Międzynar. Kong. Arch. Słow.*, t. 1, s. 241—254.
- Kudlaček J.,
1957: *Kultúra pohrebných poli černiachovského typu a antska problematika*, „Slovenská Arch.”, t. 5, z. 2, s. 363—401.
1957 A: *P. J. Šafárik a jeho koncepcia pôvodu Slovanov*, „Historický časopis”, Bratislava, R. 5, z. 1, s. 59—81.
- Kudrnáč J.,
1956: *Slované na územi bývalé Dácie*, „Vznik a počátky Slovanů”, t. 1, s. 259—290.
1963: *Vývoj slovanského osídlení mezi pražským Povlatavím, Labem, Sázavou a Výroku*, „Památky Arch.”, R. 54, z. 2, s. 173—223.
1963 A: *Slovanský výzkum v Cechách po r. 1945*, „Arch. rozhl.”, R. 15, z. 5, s. 625—662.
- Kunysz A.,
1961: *Z pradziejów wsi słowiańskiej w Polsce południowo-wschodniej*, „Z otchl. wiek.”, R. 27, z. 2, s. 112—119.
- Kurtz H.,
1936: *Slawische Bodenfunde in Schlesien*, Wrocław.
- Kwolek A.,
1963: *Badania wykopaliskowe na wczesnośredniowiecznej osadzie w Nisku*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1963”, Rzeszów, s. 41—43.

- Labuda G.,
1960: *Fragment dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*, t. 1, Poznań.
- Lamová-Schmiedlová M.,
1961: *Spony z doby rímskej na Slovensku*, „Študijné zvesti AÚ SAV”, nr 5.
1962: *Archeologické nálezy v Mestkom vlastivednom múzeu vo Filakove*, Študijné zvesti AÚ SAV”, nr 10, s. 159—170.
1963: *Výskum na sídlisku Seňa III roku 1959*, „Arch. rozhl.”, R. 15, z. 3, s. 314, 340—345, 367.
1966: *Die Ostslowakei in der römischen Kaiserzeit*, Nitra.
1969: *Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei*, „Slovenská Arch.”, t. 17, z. 2, s. 403—502.
- Ladenbauer-Orel H.,
1960: *Linz-Zizlau. Das bairische Gräberfeld an der Traumündung*, Wien—München.
- Langenheim K.,
1937: *Ein wichtiger frühslawischer Siedlungsfund von „Schmiedeberg” bei Gustau, Kr. Glogau, „Altschlesien”*, t. 7, z. 1, s. 76—93.
1937 A: *Ein avarischer Fund aus Schlesien*, „Nachrichtenblatt f. deutsche Vorzeit”, t. 13, z. 10/11, s. 274—275.
1939: *Der frühslawische Burgwall von Gustau, Kr. Glogau, „Altschlesien”*, t. 8, s. 104—127.
- Leciejewicz L.,
1961: *Ujście we wczesnym średniowieczu*, Wrocław—Warszawa—Kraków.
- Lehr-Spławiński T.,
1946: *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*, Poznań.
1946 A: *Początki Słowian*, Kraków.
- Lies H.,
1967: *Ein Gräberfeld der frühen Eisenzeit von Menz, Kreis Burg, „Jahresschr. f. mitteldeutsche Vorgeschichte”*, t. 51, s. 259—298.
- Lipińska A.,
1961: *Wczesnośredniowieczna półziemianka w Kotowie, pow. Nowy Tomyśl, „Fontes Archaeol. Posn.”*, t. 12, s. 216—219.
- Lodowski J.,
1966: *Prace wykopaliskowe na terenie wczesnośredniowiecznej osady koło Czładzi Wielkiej, pow. Góra, w 1964 roku*, „Spraw. Archeol.”, t. 18, s. 246—252.
1966 A: *Nóż-sztylecik z wolutowym zakończeniem rękojeści z Czładzi Wielkiej, pow. Góra, „Sil. Ant.”*, t. 8, s. 104—109.
- Łaszczewska T.,
1966: *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych w Skrzydlowie, grom. Rzępczyce, pow. Radomsko, „Prace i Mater. M. A. i E. w Łodzi”*, ser. archeol. nr 13, s. 193—212.
- Machnik J.,
1957: *Zagadnienie chronologii najstarszej wczesnośredniowiecznej ceramiki w Igołomii*, „Spraw. Archeol.”, t. 3, s. 314—326.
1961: *Wyniki badań w latach 1953—1954, [w:] Igołomia. I. Osada wczesnośredniowieczna*, Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 49—112.
- Macrea M.,
1958: *Slavjanskij mogilnik v Somešeni, „Dacia”, N.S.*, t. 2, s. 351—370.
1959: *Necropola slavă de la Someșeni, „Materiale și cercetări arheologice”*, t. 5, s. 519—527.

- 1959 A: *Şantierul Archeologic Someşeni-Cluj*, „Materiale”, t. 6, s. 515—522.
- Marchallick H., Heiligendorff W.,
- 1936: *Tätigkeitsbericht des staatlichen Vertrauensmannes für kulturgeschichtliche Bodenaltertümer der Provinz Brandenburg*. 1935, „Nachrichtenblatt f. deutsche Vorzeit”, t. 12, z. 3, s. 66—73.
- Marciniak J.,
- 1948: *Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w świetle badań wykopaliskowych w Złotej w pow. sandomierskim*, „Wiad. Archeol.”, t. 16:1939 (red. 1948), s. 234—258.
- 1962: (Recenzja pracy L. Gajewskiego — 1959), „Archeol. Pol.”, t. 7, z. 1, s. 146—155.
- Matei M. D.,
- 1959: *Contribuții la cunoașterea ceramicii slave de la Suceava*, „SCIV”, t. 10, z. 2, s. 409—439.
- 1960: *Slavjanske poselenija v Šucave*, „Dacia”, N.S., t. 4, s. 375—394.
- 1962: *Şantierul archeologic Suceava*, „Materiale și cercetări archeologice”, t. 8, s. 741—759.
- 1962 A: *Die slawischen Siedlungen von Suceava (Nordmoldau, Rumänien)*, „Slovenská Arch.”, t. 10, z. 1, s. 149—174.
- 1963: *Contribuții archeologice la istoria orașului Suceava*, București.
- 1964: *Observations générales sur la stratigraphie de l'établissement médiéval de Suceava*, „Dacia”, N.S., t. 9, s. 351—359.
- Meduna J.,
- 1968: *Príspevek ku problematice pozdní doby laténské na Moravě*, „Arch. rozhl.”, R. 20, z. 1, s. 56—69.
- Mildenberger G.,
- 1957: *Archäologisches zur slawischen Landnahme in Mitteldeutschland. Zusammenstellung der Funde vom Prager Typus*, [w:] *Leipziger Studien. Th. Frings zum 70 Geburtstag* (Deutsch-slawische Forschungen zur Namenkunde v. Siedlungsgeschichte, t. 5), Halle, s. 1—19.
- 1967: (Recenzja pracy J. Herrmanna — 1966), „Germania”, t. 45, z. 1/2, s. 203—206.
- Miśkiewicz M.,
- 1959/60: *Wyniki prac wykopaliskowych w Mierzanowicach, pow. Opatów, prowadzonych w r. 1959*, „Wiad. Archeol.”, t. 26, z. 3/4, s. 189—192.
- 1961: *Osada z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, „Mater. Staroż.”, t. 7, s. 255—287.
- 1962: *Wyniki prac wykopaliskowych prowadzonych w latach 1958 i 1959 na osadzie z okresu rzymskiego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, „Mater. Staroż.”, t. 8, s. 385—411.
- Mitscha-Märheim H.,
- 1941: *Die frühmittelalterlichen Gräberfunde von Mistelbach, Katzelsdorf, München-dorf und Schwechat, Niederdonau*, „Natur und Kultur”, z. 8.
- 1953: *Neue Bodenfunde zur Geschichte der Langobarden und Slaven im österreichischen Donauraum*, [w:] *Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte II*, Klagenfurt, s. 355—378.
- Morintz S., Roman P.,
- 1962: *Săpăturile archeologice din București. 1. Săpăturile de pe Dealul Ciurel*, „Materiale și cercetări archeologice”, t. 8, s. 761—767.

- Motyková-Šneidrová K.,
1963: *Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen*, „Fontes Arch. Pragenses”, t. 6.
1967: *Weiterentwicklung und Ausklang der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen*, „Fontes Arch. Pragenses”, t. 11.
1968: *Nálezy z doby římské a slovanské z Močovic*, „Arch. rozhl.”, R. 20, z. 2, s. 185—201.
- Müller A. von
1962: *Völkerwanderungszeitliche Körpergräber und spätgermanische Siedlungsräume in der Mark Brandenburg*, „Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte”, t. 2, s. 105—189.
1963: *Frühslawische Funde aus dem Berliner Raum*, „Berliner Jahrbuch f. Vor- und Frühg.”, t. 3, s. 196—202.
- Mycielska R.,
1967: *Stanowisko kultury przeworskiej w Opatkowicach, pow. Proszowice*, „Mater. Archeol.”, t. 8, Kraków, s. 173—186.
- Nadolski A.,
1955: *Prace badawcze Stacji Archeologicznej w Łęczycy w latach 1953—1954*, „Spraw. Archeol.”, t. 1, s. 105—136.
- Nestor F.,
1953: *Şantierul Sărata-Monteoru*, „SCIV”, t. 4, z. 1/2, s. 69—89.
1957: *La nécropole slave d'époque ancienne de Sărata Monteoru*, „Dacia”, N.S., t. 1, s. 289—295.
1959: *Slavii pe teritoriul R.P.R. în lumina documentelor arheologice*, „SCIV”, t. 10, z. 1, s. 49—64.
1961: *L'établissement des slave en Roumanie à la lumière de quelques découvertes archéologiques récentes*, „Dacia”, N.S., t. 5, s. 429—448.
1964: *Epoca lui Ştefan cel Mare în lumina săpăturilor de la Suceava*, [w:] *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, s. 235—257.
- Nestor I., Zaharia E.,
1955: *Şantierul arheologic Sărata-Monteoru (1954)*, „SCIV”, t. 6, z. 3/4, s. 497—513.
1957: „Materiale și cercetări arheologice”, t. 4, s. 187—194.
1959: „Materiale”, t. 5, s. 511—518.
1959 A: „Materiale”, t. 6, s. 509—514.
1961: „Materiale”, t. 7, s. 513—517.
- Neumann G.,
1960: *Der Burgwall auf dem Johannisberge bei Jena-Lobeda*, „Ausgrabungen u. Funde”, t. 5, z. 5, s. 237—244.
- Neustupný E. i J.,
1960: *Nástin pravěkých dějin Československa*, „Sborník Národního musea v Praze”, Ř. A-Historie, z. 14, nr 3/5, Praha.
- Neustupný J.,
1936: *Příspěvek k době stěhování národů v Karpatské kotlině*, „Obzor Praehistorický”, Praha, t. 9:1930/35 (wyd. 1936), s. 11—27.
1948: *Příspěvek k datování hradištní keramiky v Polabí*, „Slavia Ant.”, t. 1, s. 397—434.
- Niederle L.,
1921: *Život starých Slovanu*, t. 3, z. 1, Praha.
1926: *Manuel de l'antiquité slave*, t. 2, Paris.
1931: *Rukověť slovanské archeologie*, Praha.

- 1953: *Rukověť slovanských starožitnosti*, Praha.
- Niewęgłowski A.,
1959/60: *Odkrycie osady wczesnośredniowiecznej w miejscowości Chruślin Kościelny, pow. Łowicz*, „Wiad. Archeol.”, t. 26, z. 3/4, s. 308—309.
- Nosek S.,
1948: *Ciałopalne mogiły z okresu wczesnohistorycznego w Małopolsce zachodniej*, „Wiad. Archeol.” t. 16:1939 (reed. 1948), s. 322—340.
- Novotný B.,
1960: *Sídlíšní objekty s keramikou pražského typu z okolí přítluckého mohylníku*, „Sborník”, Brno, t. 1, s. 71—75.
- 1963: *Výzkum velkomoravského hradiště „Pohansko”*, „Památky Arch.”, R. 54, z. 1, s. 3—40.
- Okuliczowa Ł.,
1961: *Naczynia wczesnośredniowieczne ręcznie lepione z Tuchlina, pow. Wyszaków*, „Wiad. Archeol.”, t. 27, z. 1, s. 122—123.
- Pastor J.,
1957: *Staroslovanské zemnice v Somotore*, „Arch. rozhl.”, R. 9, z. 6, s. 827—832, 837, 841—843.
- 1958: *Sídliskový výzkum na Somotorskej Hore r. 1955*, „Slovenská Arch.”, t. 6, z. 2, s. 314—346.
- 1960: *Sídliska z počiatkov nášeho letopočtu na východnom Slovensku*, „Arch. rozhl.”, R. 12, z. 3, s. 352, 361—366.
- 1960 A: *Sídlisko v Blažiciach*, „Arch. rozhl.”, R. 12, z. 6, s. 800—810, 823—826.
- 1961: *Sídliskový výzkum v Blažiciach*, „Študijné zvesti AÚ SAV”, nr 6, s. 83—122.
- 1961 A: *Pohrebisko vo Všetechsvätých*, „Arch. rozhl.”, R. 13, z. 3, s. 357—363, 375—385.
- Pescheck Ch.,
1939: *Die frühwandalische Kultur in Mittelschlesien*, Leipzig.
- Peškař I.,
1960: *Sídlíště z doby římské v trati „Pod Kopci” v Tvarožné*, „Sborník”, Brno, t. 1 s. 60—65.
- 1961: *Žárové hroby ze starší doby římské v Uherčicích na Moravě*, „Arch. rozhl.”, R. 13, z. 1, s. 25—33.
- Petre A.,
1965: *Fibulele „digitate” de la Historia. I*, „SCIV” t. 16, z. 1, s. 67—96.
- 1965 A: *Fibulele „digitate” de la Histria. II-a*, „SCIV”, t. 16, z. 2, s. 275—289.
- 1966: *Contribuția atelierelor romanobizantine la geneza unor tipuri de fibule „digitate” din veacurile VI—VII e.n.*, „SCIV”, t. 17, z. 2, s. 255—267.
- Petersen E.,
1932: *Neue wandalische Grabfunde aus dem 2—4. Jahrhunderts n. Chr.*, „Altschlesien”, t. 4, z. 1/3, s. 139—161.
- 1935: *Schlesien von der Eiszeit bis ins Mittelalter*, Berlin-Leipzig.
- 1936: *Die Beziehungen der schlesischen Wandalen zu den Markomannen in Böhmen zu Beginn unserer Zeitrechnung*, „Altschl. Bl.”, z. 3/4, s. 91—97.
- 1937: *Der Burgwall von Kleinitz, Kr. Grünberg*, „Altschlesien”, t. 7, z. 1, s. 59—75.
- 1939: *Der ostelbische Raum als germanisches Kraftfeld im Lichte der Bodenfunde des 6.—8. Jahrhunderts*, Leipzig.

- Petre - Govora G. I.,
1967: *O fibula „digitata” descoperită în comuna Buleta (r. Rm Vilcea)*, „SCIV”, t. 18, z. 1, s. 185—188.
- Petrescu - Dîmbovița M.,
1941: *Archäologische Forschungsreise im Bezirk Covurlui (Untere Moldau)*, „Dacia”, t. 7—8:1937—1940 (wyd. 1941), s. 427—446.
1953: *Șantierul Hlincea-Iasi*, „SCIV”, t. 4, z. 1/2, s. 312—334.
1954: *Șantierul archeologic Hlincea-Iasi*, „SCIV”, t. 5, z. 1/2, s. 233—255.
1955: *Șantierul archeologic Hlincea-Iasi*, „SCIV”, t. 6, z. 3/4, s. 687—712.
1958: *Slovanské sídliská v Moldavskej oblasti Rumunská*, „Slovenská Arch.”, t. 6, z. 1, s. 209—220.
- Petrov V. P.,
1962: *Rannoslovjanski pamjatki korčackoho tipu*, „Archeolohija”, t. 14, s. 3—16.
- Pfützenreiter F.,
1940: *Eine Siedlung der Guttentager in Forst Koschentin, Kr. Lublinitz*, „Altschlesien”, t. 10, s. 55—83.
- Píř J. L.,
1909: *Starožitnosti země České*, t. 3/1: *Čechy za doby knížeci*, Praha.
- Piętka - Dąbrowska T.,
1959/60: *Wyniki prac wykopaliskowych na stanowisku 4 w Biskupinie, pow. Żnin, za rok 1958*, „Wiad. Archeol.”, t. 26, z. 3/4, s. 298—299.
- Pittioni R.,
1934: *Frühgeschichtliche Brandgräber in den March-Thaya-Auen*, „Germania”, R. 18, s. 130—133.
- Pleinerová I.,
1960: *Sídlště z období pražského typu v Březně u Loun*, „Referáty o pracovních výsledcích československých archeologů za rok 1959”, Libice, č. I, s. 90—99.
1965: *Germanische und slawische Komponenten in der altslawischen Siedlung Březno bei Louny*, „Germania”, R. 43, z. 1, s. 121—138.
1967: *Poznátky a problémy výzkumu v Březně*, „Arch. rozhl.”, R. 19, z. 5, s. 658—665.
1968: *Zur relativen Chronologie der Keramik von Prager Typus auf Grund der Siedlungsgrabung Březno bei Louny*, „Arch. rozhl.”, R. 20, z. 5, s. 645—666.
- Pleinerová I., Zeman J.,
1970: *Návrh klasifikace časně slovanské keramiky v Čechách*, „Arch. rozhl.”, R. 22, z. 6, s. 721—732.
- Podborský V.,
1961: *Staroslovanské žárové pohřebiště ve Staré Břeclavi*, „Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské Univ.”, E6, s. 61—82.
- Poklewski T.,
1955: *Badania wykopaliskowe na kępie przy grodzisku łączyckim*, „Stud. Wczesnośredn.”, t. 3, s. 291—293.
- Poulik J.,
1937: *Pohřebiště se žárovými hroby staroslovanskými u Velatic*, „Šlapanský zpravodaj”, R. 4, z. 5, s. 4—5.
1948: *Staroslovanská Morava*, Praha.
1948 A: *Slované na Moravě až do doby říše Velkomoravské*, „Z давных веků”, Brno, t. 1, z. 1/4, s. 57—89.
1948/50: *Jižní Morava. Země давных Slovanů*, Brno.

- 1951: *Staroslovanské mohylové pohřebiště v Přítlukách na Moravě*, „Arch. rozhl.”, R. 3, z. 2/3, s. 97—100.
- 1956: *Nové slovanské výzkumy na Moravě*, „Vznik a počátky Slovanů”, t. 1, s. 239—258.
- 1957: *Výsledky výzkumu na velkomoravského hradiště „Vály” w Mikulčic*, „Pam. Arch.”, R. 48, z. 2, s. 241—388.
- 1957 A: *Der Prager Typus in der Tschechoslowakei* (Referat na Seminarium Archeologii Słowiańskiej), Kraków, maj 1957 (tekst powielony).
- 1959: *The Latest Archaeological Discoveries from the Great Moravian Empire*, „Historica”, Praha, t. 1, s. 7—70.
- 1960: *Staří Moravané budují svůj stát*, Gottwaldov.
- 1963: *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*, Praha.
- 1963 A: *Archeologické výzkumy a Velká Morava*, „Arch. rozhl.”, R. 15, z. 5, s. 547—591.
- Preidel H.,
1930: *Die germanischen Kulturen in Böhmen und ihre Träger*, t. 1, Kassel.
- 1954: *Die Anfüge der slawischen Besiedlung Böhmens und Mährens*, t. 1, Gräffelfing b. München.
- Radig W.,
1936: *Sachsens Vorzeit*, Bielefeld.
- Radwański K.,
1968: *Wczesnośredniowieczna ceramika Krakowa i zagadnienia jej chronologii*, „Mater. Archeol.”, Kraków, t. 9, s. 5—89.
- Rajewski Z.,
1937: *Cmentarzysko grobów ciałopalnych z okresu rzymskiego w Szelejewie w pow. żnińskim*, [w:] *Przyczynki do pradziejów Polski zachodniej*, Poznań, s. 69—74.
- 1938: *Gród staropolski na półwyspie jeziora Biskupińskiego w pow. żnińskim*, [w:] *Gród prastowiański w Biskupinie w powiecie żnińskim*, Poznań, s. 68—92.
- 1948: *Zabytki „awarskie” z Biskupina w pow. żnińskim*, „Wiad. Archeol.”, t. 16: 1939 (reed. 1948), s. 341—347.
- 1948/49: *Scytyjski nóż znaleziony w Biskupinie*, „Przeł. Archeol.”, t. 8, z. 1, s. 54—55.
- 1959: *Zur Frage der Chronologie der frühmittelalterlichen Keramik in Polen*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. 37, z. 4, s. 195—198.
- Raschke G.,
1931: *Ergebnisse der Oberschlesischen Urgeschichtsforschung*, „Die Provinz Oberschlesien”, R. 6, z. 8, s. 161—183.
- Rauhut L.,
1957: *Wczesnośredniowieczny grób ciałopalny ze wsi Nieporęt, pow. Wołomin*, „Wiad. Archeol.”, t. 24, z. 4, s. 382.
- 1957 A: *Naczynto z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska ciałopalnego w miejscowości Międzyborów, pow. Żyrardów (dawniej Grodzisk Maz.)*, „Wiad. Archeol.”, t. 24, z. 4, s. 382—383.
- 1959: (Recenzja pracy K. Horedta — 1951), „Archeol. Pol.”, t. 4, z. 1, s. 218—220.
- Rempel H.,
1954: *Zur frühdeutschen Keramik des Landes Thüringen*, [w:] *Frühe Burgen und Städte*, Berlin, s. 131—136.
- 1958: *Die mittelslawische Zeit im Süden der DDR (Sorben)*, „Ausgrabungen u. Funde”, t. 3, z. 4/5, s. 287—293.

- 1959: *Die sorbische Keramik in Thüringen*, „*Praehistorische Zeitschrift*“, t. 37, z. 3, s. 175—186.
- Richthofen B. von
1928: *Germanische Krausengefäße des 4. Jahrhunderts n. Chr. aus der Provinz Oberschlesien und ihre weitere Verbreitung*, „*Mannus*“, t. 6, Erg. Bd., s. 73—95.
- 1931: *A hullámvonaldiszítésü agyagvedrek elterjedése es kormeghatározása — Zur Zeitstellung und Verbreitung der Tonkrausen mit Wellenverzierung*, „*Archaeologiai Értesítő*“, t. 45, s. 257—265, 348—357.
- Rosetti D. V.,
1934: *Siedlungen der Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit bei Bukarest*, „*Germania*“, t. 18, s. 206—231.
- Rusanova I. P.,
1958: *Archeologičeskie pamjatniki vtoroj poloviny I tysjačeletija n.e. na territorii Drevljan*, „*Sovetskaja Archeologija*“, 1958, nr 4, s. 33—46.
- 1963: *Poselenie u s. Korčaka na r. Tetereve*, „*Materialy i Issledovanija po archeologii SSSR*“, nr 108, s. 39—50.
- 1968: *Keramika ranmeslavjanskich poselenij Žitomirščiny*, „*Arch. rozhl.*“, R. 20, z. 5, s. 576—582.
- Rybová A.,
1967: *Výzkum pohřebišť z mladší doby římské a počátku stěhování národů v Ploštičích n. L.*, „*Arch. rozhl.*“, R. 19, z. 5, s. 613—643.
- Schmidt B.,
1953/54: *Die späte Völkerwanderungszeit in Ostthüringen und das Einzugsgebiet der Slawen in Mitteldeutschland*, „*Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität*“, Halle-Wittenberg, R. 3, z. 4, s. 787—810.
- 1961: *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland*, Halle.
- 1965/66: *Zur Keramik des 7. Jahrhunderts zwischen Main und Havel*, „*Praehistorische Zeitschrift*“, t. 43—44, z. 1/2, s. 167—235.
- Schneider J.,
1967: *Altslawische Siedlungsfunde von Grieben, Kreis Tangerhütte*, „*Jahresschr. f. mitteldeut. Vorgesch.*“, t. 51 s. 305—336.
- Schránil J.,
1928: *Die Vorgeschichte Böhmens und Mährens*, Berlin-Leipzig.
- Schuhhardt C. von
1921: *Slawische Scherben aus dem Jahre 810 n. Chr.*, [w:] *Festschrift für A. Bezzenberger*, Göttingen, s. 140—143.
- 1923: *Rethra auf dem Schlossberge bei Feldberg in Mecklenburg*, „*Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse*“, 1923, z. 13, s. 184—226.
- 1926: *Arkona, Rethra, Vineta*, Berlin.
- Schuldt E.,
1956: *Die slawische Keramik in Mecklenburg*, Berlin.
- 1957: *Eine slawische Siedlung von Gross Strömkendorf, Kreis Wismar*, „*Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg*“, R. 1955 (wyd. 1957), s. 135—141.
- 1962: *Slawische Burgen in Mecklenburg*, Schwerin.
- 1962 A: *Der slawische Burgwall von Liepen, Kr. Rostock, und die Burgen im Stammesgebiet der Circipaner*, „*Jahrbuch f. Bodend. in Mecklenburg*“, R. 1960 (wyd. 1962), s. 201—214.
- 1964: *Slawische Töpferei in Mecklenburg*, Schwerin.

- 1964 A: *Die slawische Keramik von Sukow und das Problem der Feldberger Gruppe*, „Jahrbuch f. Bodend. in Mecklenburg“, R. 1963 (wyd. 1964), s. 239—262.
- 1964 B: *Die Ausgrabungen im Gebiet der „Alt Burg“ von Sukow, Kreis Teterow*, „Jahrbuch f. Bodend. in Mecklenburg“, R. 1963, (wyd. 1964), s. 217—238.
- Seeling D.,
1955: *Wikingerzeitliche und frühmittelalterliche Keramik in Schweden*, Stockholm.
- Seelmann H.,
1902: *Wendische Funde aus der Umgebung Dessaus*, „Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder“, R. 1, s. 49—61.
- Šimek E.,
1923: *Čechy a Morava za doby římské*, Praha.
- 1934: (Recenzja pracy J. Eisnera — 1933), „Časopis Matice Moravské“, t. 58, s. 308—316.
- 1935: *Problémy moravské prehistorie*, „Čas. Matice Moravské“, t. 59, s. 1—66.
- 1948: *Západní Slované a Germani*, „Z. davných věků“, Brno, t. 1:1947/48 (wyd. 1948), s. 1—56.
- 1953: *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia*, z. IV, Brno.
- 1955: *Chebsko v staré době*, Brno.
- 1958: *Poslední Keltové na Moravě*, Brno.
- Šiška S.,
1964: *Nože s volútovým ukončením rukoväti v hradištnej kultuře*, „Arch. rozhl.“, R. 16, z. 3, s. 395—404.
- Skutil J.,
1946: *Naše pravlast je střední Evropa*, Blansko.
- Sláma J.,
1967: *Příspěvek k vnitřní kolonizaci raně středověkých Čech*, „Arch. rozhl.“, R. 19, z. 4, s. 433—445.
- Slaski J.,
1950: (Recenzja pracy J. Poulika — 1948), „Spraw. PMA“, t. 3, s. 214—219.
- Šolle M.,
1955: *Dokončení výzkumu slovanské akropole na Staré Kouřimi*, „Arch. rozhl.“, R. 7, z. 1, s. 70, 79—83.
- 1965: *Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechach*, Praha.
- Sós Á. Cs.,
1962: *Vorläufige Mitteilungen über die Ausgrabungen in Pókaszepetk*, „Folia Arch.“, t. 15, s. 67—82.
- Spehr R.,
1967: *Frühslawische Funde aus Gohlis und Paussnitz, Kr. Riesa*, „Ausgrab. u. Funde“, t. XII, z. 2, s. 86—95.
- Stimming R.,
1915: *Die wendische Zeit in der Mark Brandenburg und ihrer Umgebung*, „Mannus“, t. 7, s. 127—133.
- Struve K. W.,
1968: *Frühe slawische Burgwallkeramik aus Ostholstein*, „Zeitschr. f. Arch.“, R. 2: 1968, z. 1, s. 57—74.
- Svoboda B.,
1948: *Poždné římské na kruhu točené nádoby v Čechach*, „Historica Slovaca“, t. 5, s. 84—98.

- 1948 A: *Čechy a římské imperium*, Praha.
- 1962: *K problemům doby stěhování národů v Čechách*, „Památky Arch.“, R. 53, z. 1, s. 174—195.
- 1963: *Několik poznámek k nové knize Joahima Wenera, Die Langobarden in Pannonien*, „Památky Arch.“, R. 54, z. 1, s. 141—161.
- 1965: *Cechy v době stěhování národů*, Praha.
- Szafrańska Z.,
- 1961: *Z badań nad garncarstwem wczesnośredniowiecznym. Analiza ceramiki z Biskupina, pow. Żnin, stan. 6*, [w:] W. i Z. Szafrańscy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, Wrocław—Warszawa—Kraków, s. 145—229.
- Szafrański W.,
- 1950: *Wyniki prac wykopaliskowych na stanowisku nr 6 w Biskupinie, pow. Żnin, „Spraw. PMA”*, t. 3, s. 123—144.
- 1951: *Jak datować gród kultury łużyckiej w Biskupinie?*, „Z otchł. wiek.”, R. 20, z. 1/2, s. 10—27.
- 1961: *Wyniki badań archeologicznych w Biskupinie, pow. Żnin, na stanowisku nr 6*, [w:] W. i Z. Szafrańscy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, s. 7—144.
- Szafrański W., Szafrańska Z.,
- 1964: *Jeszcze w sprawie wczesnośredniowiecznego osiedla na stanowisku nr 6 w Biskupinie*, „Archeol. Pol.”, t. 9, z. 1, s. 184—193.
- Székely Z.,
- 1962: *Contribuții la cultura slavă în sec. VII—VIII în sud-estul Transilvaniei*, „SCIV”, t. 13, z. 1, s. 47—58.
- 1963: *Nádoby pražského typu na slovanských sídliskách v Sedmohradsku*, „Arch. rozhl.”, R. 15, z. 3, s. 314—315, 346—348.
- 1970: *Die frühesten slawischen Siedlungen in Siebenbürgen*, „Slav. Ant.”, t. 17, s. 125—136.
- Szombathy J.,
- 1925: *Frühmittelalterliche Gräber bei Baumgarten an der March (Niederösterreich)*, „WPZ”, R. 12, s. 29—36.
- Szydłowski J.,
- 1957: *Sprawozdanie z badań na osadzie VI—VII w. miejscowości Chorula, pow. Krapkowice*, „Wiad. Archeol.”, t. 24, z. 1/2, s. 53—70.
- 1958: *Archeologiczne prace terenowe Muzeum Górnośląskiego w latach 1945—1957*, „Biuletyn”, ser.: „Życie Naukowe i Kulturalne”, Śląski Instytut Naukowy, nr 4, Katowice, s. 5—22.
- 1967: *Dalsze wyniki badań na wczesnośredniowiecznej osadzie w Choruli, pow. Krapkowice, stanowisko 8*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 56, Studia Archeologiczne, t. 2, Wrocław, s. 197—228.
- Szymański W.,
- 1962: *Wyniki badań grodziska z VI—VII w. w miejscowości Szeligi, pow. Płock, na Mazowszu*, „Światowit”, t. 24, s. 353—371.
- 1962 A: *Uwagi w kwestii zabytków awarskich znalezionych na terenie Polski*, „Archeol. Pol.”, t. VII, z. 2, s. 283—314.
- 1963: *Na Mazowszu odnaleziono brakujące stulecia*, „Z otchł. wiek.”, R. 29, z. 2, s. 97—103.

- 1965: *Początki wczesnego średniowiecza na Mazowszu Płockim w świetle ostatnich badań*, „Z otchl. wiek.”, R. 31, z. 5, s. 193—202.
- 1965/66: *Wczesnośredniowieczne noże z rękojeściami zakończonymi wolutami w świetle nowych badań*, „Wiad. Archeol.”, t. 31, z. 2/3, s. 146—148.
- 1966: *Die Kultur Mazowiens im VI—VII Jahrhundert im Lichte der Forschungen in der Umgebung von Płock*, „Archeol. Polona”, t. 9, s. 77—101.
- 1967: *Z ostatnich badań nad kulturą słowiańską w zaraniu wczesnego średniowiecza*, „Z otchl. wiek.”, R. 33, z. 2, s. 66—78.
- 1967 A: *Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. Zespół osadniczy z VI—VII w.*, Warszawa—Wrocław—Kraków.
- Tejral J.,
- 1960: *Sídlíšní objekt z mladší doby římské v Prosiměřicích, okr. Znojmo*, „Přehled výzkumů r. 1959”, Brno, s. 87—93.
- 1968: *K otázce postavení Moravy v době kolem přelomu letopočtu*, „Památky Arch.”, R. 59, z. 2, s. 488—518.
- 1970: *K interpretaci severovýchodních prvků v hmotné kultuře moravské oblasti na sklonku starší doby římské*, „Památky Arch.”, R. 61, z. 1, s. 184—215.
- Teodorescu V.,
- 1964: *Despre cultura Ipotești-Cîndești in lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiuna Ploiești)*, „SCIV”, t. 15, z. 4, s. 485—503.
- Teodoru D. G.,
- 1966: *Contributions archéologiques concernant la culture matérielle slave du début sur le territoire compris entre les Carpates Orientaux et le Pruth*, „Atti”, s. 167—172.
- Točík A.,
- 1955: *Význam posledných archeologických výskumov na Slovensku pre dejiny najstarších Slovanov a Velkomoravskej ríše*, „Historický časopis”, t. 3, z. 3, s. 410—421.
- 1962: *Nové nálezy z doby sťahovania národov na juhozápadnom Slovensku*, „Študijné zvesti AŤ SAV”, nr 9, s. 187—218.
- 1963: *Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši*, „Slovenská Arch.”, t. 11, z. 1, s. 121—198.
- 1963 A: *Súčasný stav archeologického badania najstarších dejín slovenského národa*, „Arch. rozhl.”, R. 15, z. 5, s. 591—624.
- Točík A., Drenko J.,
- 1950: *Výskum v Prši na Slovensku*, „Arch. rozhl.”, R. 2, z. 3/4, s. 159—174.
- Tretjakov P. N.,
- 1960: *Novye dannye o zarubineckoj kulture v Podneprove*, „Slav. Ant.”, t. 7, s. 13—34.
- Trňáčková Z.,
- 1960: *Slovanské sídlíšte ve Vacenovicích na Moravě*, „Arch. rozhl.”, R. 12, z. 4, s. 530—537, 546—547.
- 1961: *K datování kostrového hrobu ze Sližan na Moravě*, „Památky Arch.”, R. 52, z. 2, s. 442—449.
- Trudzik Z.,
- 1958: *Osada produkcyjna z okresu wptywów rzymskich w Chrościcach, pow. Opole*, „Archeol. Pol.”, t. 2, z. 1, s. 57—91.
- 1959: *Osada z V w. n.e. w Kościeliskach, pow. Olesno Śląskie*, „Archeol. Śląska” t. 3, s. 69—108.

- 1959 A: *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na terenie osady z V w. n.e. w Kościeliskach, pow. Olesno Śląskie*, „Śląskie Spraw. Arch.”, Wrocław, z. 2, s. 31—37.
- 1959/60: *Osada wczesnośredniowieczna w miejscowości Bledzew, pow. Skwierzyzna*, „Wiad. Archeol.”, t. 26, z. 3/4, s. 301—303.
- 1960: *Z prac wykopaliskowych na terenie osad z okresu późnorzymskiego w Kościeliskach, pow. Olesno Śląskie*, „Śląskie Spraw. Arch.”, z. 3, s. 19—29.
- 1964: *Polska południowa w IV—VI w. n.e. Formalny rozwój ceramiki, rozmieszczenie stanowisk archeologicznych i niektóre problemy osadnictwa*, Wrocław, maszynopis.
- Turek R.,
1946: *Slovanské mohyly u Pňovice*, „Památky Arch.”, R. 42: 1936/46 (wyd. 1946), s. 105—122.
- 1946: A: *Prachovské skály na úsvitě dejin*, Praha.
- 1947: (Recenzja pracy J. Skutila — 1946), „Časopis Národního muzea”, t. 66, s. 121—122.
- 1950: *K počátkum Prahy*, „Památky (Pravěk)”, R. 43:1947/48 (wyd. 1950), s. 59—94.
- 1950 A: *Slovanské osídlení Chebska*, „Obzor praehistorický”, t. 14, z. 2, s. 401—440.
- 1956: *Mohyly českých Charvatů*, „Slavia Ant.”, t. 5:1951/56 (wyd. 1956), s. 103—157.
- 1956 A: *Nový slovanský výzkum v Čechách*, „Vznik a počátky Slovanů”, t. 1, s. 216—238.
- 1958: *Slovanské mohyly v jižních Čechách. Slawische Hügelgräber in Südböhmen*, „Fontes Arch. Pragenses”, t. 1,
- 1963: *Čechy na úsvitě dějin*, Praha.
- Unverzagt W.,
1955: *Zur Zeitbestimmung der slawischen Keramik im mittleren Teil des Gebietes zwischen Elbe und Oder*, [w:] *Bericht über die Tagung für Frühgeschichte*. Lübeck, s. 63—65.
- 1960: *Zur Armbrustsprossenfibel von Prützke, Kr. Brandenburgland*, „Ausgrabungen und Funde”, t. 5, z. 3, s. 145—147.
- Unverzagt W., Herrmann J.,
1958: *Das slawische Brandgräberfeld von Prützke, Kr. Eberswalde*, „Ausgr. u. Funde”, t. 3, z. 3, s. 107—110.
- Unverzagt W., Schuldt E.,
1955: *Die Burgwallinsel im Teterower See*, „Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg”, R. 1953 (wyd. 1955), s. 85—100.
- 1963: *Teterow, Ein slawischer Burgwall in Mecklenburg*, Berlin.
- Váňa Z.,
1957: (Recenzja pracy E. Schulda — 1956), „Památky Arch.”, R. 48, z. 2, s. 554—557.
- 1960: *Die Keramik der slawischen Stämme in Ostdeutschland*, „Vznik a počátky Slovanů”, t. 3, s. 123—168.
- Vinski Z.,
1954: *Gibt es slawische Keramik aus der Zeit der südslawischen Landnahme?*, „Archaeologia Iugoslavica”, t. 1, s. 71—82.
- Virchow R.,
1869: *Die Pfahlbauten im nördlichen Deutschland*, „Zeitschrift für Ethnologie”, t. 1, s. 401—416.

- Voigt T.,
 1942: *Neue früh-sorbische Brandgräber und Siedlungsreste aus dem Elb-Saalegebiet*, „Nachrichtenblatt für deutsche Vorzeit“, t. 18, z. 1/2, s. 24—27.
 1958: *Die frühesten Slawen*, „Ausgrabungen u. Funde“, t. 3, z. 4/5, s. 284—287.
 1959: *Zur Herkunftsfrage der Brandgräbergruppe mit slawischen Kulturgut vom 6.—8. Jahrhundert im Elbe-Saalegebiet*, „Prähistorische Zeitschrift“, t. 38, z. 3, s. 157—168.
- V'žarova Ž. N.,
 1956: *Slavjano-b'lgarskoto selišče kraj selo Popina Silistrensko*, Sofija.
 1956 A: *Rannelslavjanskaja keramika iz sela Popina*, „KSIIMK“, z. 63, s. 142—149.
 1970: *Slawen und Protobulgaren nach archäologischen Angaben*, [w:] *Berichte über den II. Intern. Kongr. f. Slawische Archäologie*, t. 1, s. 39—53.
- Wachter B.,
 1967: *Die Grabung auf dem Weinberg in Hitzacker Elbe in den Jahren 1965/66*, „Zeitschr. f. Arch.“, R. 1:1967, z. 2, s. 269—277.
- Werner J.,
 1950: *Slawische Maskenfibeln (Bügefibeln) des VII Jahrhunderts*, [w:] *Reinecke-Festschrift*, München, s. 150—172.
 1960: *Neues zur Frage der slawischen Bügefibeln aus südosteuropäischen Ländern*, „Germania“, t. 38, z. 1/2, s. 114—120.
- Wielowiejski J.,
 1960: *Stosunki gospodarczo-społeczne u ludności Polski południowej w okresie późnolateńskim i rzymskim*, „Mater. Star.“, t. 6.
 1966: *Szlaki komunikacyjne w Małych i Białych Karpatach oraz rola Przełęczy Jabłonkowskiej w czasach rzymskich*, „Acta Archeol. Carp.“, t. 8, z. 1/2, s. 191—202.
- Wilkens E.,
 1941: *Germanen im Kreise Oppeln*, Wrocław—Opole.
- Willvonseder K.,
 1936: *Die ur- und frühgeschichtliche Forschung in Osterreich im J. 1935*, „Nachrichtenblatt f. deutsche Vorzeit“, t. 13, z. 8/9, s. 183—194.
- Wowra M.,
 1969: *Późnorzymska chata mieszkalna z miejscowości Siemonia-Podmłynie, pow. Będzin*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu“, Archeologia, z. 6, s. 35—50.
- Żak J.,
 1959: *Najstarsze ostrogi zachodniostowiańskie*, Warszawa—Wrocław.
- Zeman J.,
 1960: (koreferát), „Referáty o pracovních výsledcích českoslov. archeologu za rok 1959“, z. 3, Liblice, s. 68—71.
 1961: *Severní Morava v mladší době římské*, Praha.
 1966: *Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschechoslowakei*, „Arch. rozhl.“, R. 18, z. 2, s. 157—189.
 1966 A: *Les débuts du peuplement slave de la Tchécoslovaquie et le problème du type de Prague*, [w:] *Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie*, Praha, s. 215—218.
 1968: *Zu den Fragen der interpretation der ältesten slawischen Denkmäler in Böhmen*, „Arch. rozhl.“, R. 20, z. 5, s. 667—673.

Zielonka B.,

1959/60: *Zabytki z osady wczesnośredniowiecznej w miejscowości Lubicz, pow. Toruń*, „Wiad. Archeol.”, t. 26, z. 3/4, s. 243—250.

1959/60 A: *Naczynie i ostroga z ciałopalnego grobu wczesnośredniowiecznego w miejscowości Zamczysko, pow. Bydgoszcz*, „Wiad. Archeol.”, t. 26, z. 3/4, s. 400.

Zotz L. F.,

1941: *Eine neue Form des deutschen Geschichtsmythos*, „Altböhmen und Altmähren”, t. 1, s. 5—19.

Zotz L. F., Richthofen B. v.,

1940: *Ist Böhmen-Mähren die Urheimat der Tschechen?*, Leipzig.

Jiro Hasegawa

ZUR UNTERSUCHUNG DER FRÜHMITTELALTERLICHEN WESTSLAWISCHEN KERAMIK

Zusammenfassung

L. Niederle's Theorie (1921, S. 302 ff.) von der zweistufigen Entwicklung der frühmittelalterlichen slawischen, damals als „Burgwalltypus“ bezeichneten Keramik, bildete den Anfang weiterer Untersuchungen dieser Keramik. Diese wurden in der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen methodisch von vielen Forschern, so z. B. von J. Kostrzewski (1923), E. Šimek (1923), J. Eisner (1925), H. A. Knorr (1937) und I. Borkovský (1939, 1940) betrieben. Die Studien Borkovský's über die altslawische Keramik vom Prager Typus (4.—6. Jh.) in Mitteleuropa waren ebenfalls für viele nachkriegszeitliche Grabungsunternehmen sowie für manche synthetische Studien über die Entwicklung dieser Keramik richtungsweisend. Als für die moderne Forschung grundlegend kann man solche Arbeiten nennen, wie die von J. Poulík (1948, 1956), K. Jażdżewski (1948, 1958, 1960), J. Eisner (1952, 1966), E. Schuldt (1956, 1964 A), Th. Voigt (1959), D. Bialeková (1962), Z. Hilcerówna (1963, 1967), J. Zeman (1966).

In der vorliegenden Arbeit bemüht sich der Verfasser, nur den Stand der Forschung über die Produktion der Töpfer bei den Westslawen in der Zeit vom Ende des 4. bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts ins Auge zu fassen. Wohl kann man feststellen, dass langjährige Studien einer ganzen Anzahl von Forschern über die frühmittelalterliche Keramik im westslawischen Bereich ausgezeichnet die Entwicklungsgeschichte des Töpferwesens dieses Teils der Slawen seit etwa dem 6. Jh. unterbaut haben. Wie bekannt, setzt die dynamische Entwicklung des westslawischen Töpferwesens gerade an diesem Zeitpunkt ein, denn eben damals hat die Produktion der Keramik dank der Verbreitung der Technik des Abdrehens auf der Handtöpferscheibe angefangen, ihren Aufschwung zu nehmen. Das sind im Oberteil abgedrehte Gefäße, sog. jüngere Formen vom Prager Typus. Derartige Gefäße stammen aus einer grossen Anzahl von Fundstellen: 1) aus Polen — z. B. aus Czeladź Wielka, Połupin (Fdst. 2), Racibórz-Obora, Igołomia, Nisko, Żerniki Dolne, Chodlik, Biskupin (Fdst. 4), Bonikowo (Fdst. 1 u. 2), Bruszczewo, Daleszyn (Fdst. 2), Żytowiecko, Mnichów, Szeligi und Lubicz; 2) aus Böhmen — z. B. aus Praha-Bubeneč, Praha-Podbaba, Praha-Veleslavín und Březno; 3) aus Mähren — z. B. aus Přítluky, Velatice, Stará Břeclav, Břeclav-Pohansko, Nejdek-Pohansko, Mikulčice, Staré Město und Líšeň-Staré Zámky sowie 4) aus der Slowakei — z. B. Bernolakovo, Devínska Nová Ves, Kúty, Matúškovo, Siladice, Stupava und Výčapy-Opatovce.

Dagegen sind bei den dem Töpferwesen des 4.—5. Jhs. gewidmeten Studien (betreffend die Zeit, in der noch die Produktion der handgemachten Gefäße vorherrschte) noch viele Mängel zu verzeichnen, und zwar nicht so sehr auf dem

Gebiet der Quantität der Objekte, wie bei der Deutung des Quellenmaterials. Demnach sollte man — nach der Meinung des Verfassers — das 5. Jh. oder vielmehr den Zeitabschnitt vom Ende des 4. bis zum Anfang des 6. Jhs. nicht als eine Zeitspanne mit darin bestehender Zäsur, sondern als eine geschlossene Zeitstufe betrachten, die die vorangehenden Jahrhunderte mit dem frühen Mittelalter verbindet. Es war dies die Zeit ganz am Anfang der großen Wanderung der Slawen nach Westen und Süden. Heutzutage verfügen wir über eine große Anzahl von Fundstellen mit der Keramik des Prager Typus und mit ähnlichen Gefäßen aus dieser Zeitstufe. Zu älteren Formen dieser Gefäßgattung können wir als Funde vom Ende des 4. und aus der 1. Hälfte des 5. Jhs. Gefäßformen zählen, die von solchen Fundstellen stammen wie: 1) in Polen — z. B. Leśnica, Siemonia-Podmłynie, Opole-Zakrzów (Fdst. 11), Turawa, Złota, Mierzanowice (Fdst. 3), Piwonice, Olewin, Toporów, Kotowo, Osiecznica und Latkowo; 2) in Böhmen — z. B. Praha-Bubeneč, Praha-Hradčany Loretánské náměstí, Praha-Michle, Praha-Veleslavín, Hradiště a.d. Závistí, Vrbčany, Předhradí, Kouřim, Močovice; 3) in Mähren — z. B. Zlechov, Lanžhot, Přitluky, Velatice, Žuraň sowie 4) in der Slowakei — z. B. Potvorice, Stupava, Prešov und Seňa III. In die 2. Hälfte des 5. und in den Anfang des 6. Jhs. gehören dagegen wohl die restlichen, sehr zahlreichen Fundstellen mit der Keramik des Prager Typus (ohne die obengenannten), z. B.: 1) in Polen — Kościeliska, Chorula (Fdst. 8), Skrzydlów (Fdst. 4), Bonikowo (Fdst. 1 u. 2), Bruszczewo, Biskupin (Fdst. 4), Radziejów (Fdst. 5) und Szeligi; 2) in Böhmen — Březno, Mochov, Přerov an der Elbe, Nebovidy (Ansiedlung), Starý Kolín und Némčice; 3) in Mähren — Stará Břeclav, Staré Město, Břeclav-Pohansko, Mikulčice, Vacenovice, Nejdek-Pohansko und Moravičany sowie 4) in der Slowakei — Siladice, Nitriansky Hrádok, Kúty, Matúškovo, Prša und Somotor. Zu dieser Gruppe kann wahrscheinlich auch die Mehrzahl der Fundstellen mit der Keramik des Prager Typus aus dem Gebiet zwischen Elbe und Oder gehören.

Es sei noch erwähnt, daß die formellen Verbindungen zwischen der Keramik des Prager Typus und der Keramik aus der späten Kaiserzeit den Schluß erlauben, daß der südliche Teil des von der venedischen Kultur eingenommenen Gebietes, insbesondere der Südwest- und der Ostteil Großpolens, Mittelpolen, Schlesien sowie der Südteil Kleinpolens wohl das Ausgangsgebiet für die Ausbreitung der Slawen nach Westen und Süden gebildet hat. Es scheint — wenn man die materielle Kultur des 5. Jhs., die öfters als „spätkaiserzeitlich“ bezeichnet wird, in genaueren Augenschein nehmen wird —, daß dadurch die Kontinuität der organischen Entwicklung der Kultur der späten römischen Kaiserzeit bis zur frühmittelalterlichen westslawischen Kultur ihre Bestätigung finden wird. Eine gründliche Analyse der „spätkaiserzeitlichen“ Kultur mit Berücksichtigung der gegenseitigen kulturellen Verbindungen dieser Zeitstufe auf dem westslawischen Gebiet dürfte den Weg zur Lösung der hier dargestellten Fragen weisen.

Übersetzt von Konrad Jazdzewski

ABBILDUNGEN UND TAFELN

Abb. 1. Dresden-Stetzsch, Sachsen. Inhalt eines Brandgrabes. 1: dreiflügelige Pfeilspitze, 2: Wetzstein, 3: Urne. Nach W. Coblenz (1964).

Abb. 2. Prützke, Kr. Eberswalde, Brandenburg. Brandgräberfeld. Nach W. Unverzagt und J. Herrmann (1958).

Abb. 3. Olewin, Fdst. 1, Kr. Wieluń, Mittelpolen, Ansiedlung aus der 1. Hälfte des 5. Jhs. Keramik aus dem „Fundkomplex A“. 4—6: auf der Töpferscheibe gedrehte Gefäße. Nach „Inventaria Archaeologica — Pologne“, Fasc. II, PL. 12, Łódź 1959.

Abb. 4. Opole-Zakrzów, Fdst. 11, Oberschlesien. Keramik aus verschiedenen Fundkomplexen, aus dem Ende des 4. und aus der 1. Hälfte des 5. Jhs. 5—6: gedrehte Gefäße. Nach K. Godłowski (1969).

Abb. 5. Turawa, Fdst. 1, Kr. Opole, Oberschlesien. Keramik aus verschiedenen Fundkomplexen aus dem Ende des 4. und aus der 1. Hälfte des 5. Jhs. 5—9: gedrehte Gefäße. Nach K. Godłowski (1969).

Abb. 6. Plastische gekerbte Tonleisten auf Gefäßen des Prager Typus. 1—2: Leśnica, Fdst. 3, Kr. Lubliniec, 3: Olewin, Fdst. 1, Kr. Wieluń, 4: Korčak, Bez. Zitomir. Nach J. Kostrzewski (1938 B); „Inventaria Archaeologica — Pologne“, Fasc. II, PL. 12, Łódź 1959; I. P. Rusanova (1963).

Abb. 7. Toporów, Kr. Wieluń, Mittelpolen. Ansiedlung vom Ende des 4. und vom Anfang des 5. Jhs. 1—5: Grube 28, 6: Grube 75, 7: Grube 88. Archäolog. u. Ethnograph. Museum — Łódź.

Abb. 8. Latkowo, Kr. Inowrocław, Kujawien. Ansiedlung aus dem 5. Jh. Nach S. Jasnosz (1958).

Abb. 9. Gefäße mit plastischer halbmondförmiger Leiste. 1: Złota, Kr. Sandomierz, 2: Sadersdorf, Kr. Guben, 3: Praha-Bubeneč, 4: Lanžhot, Bez. Břeclav.

Abb. 10. Bonikowo, Fdst. 1, Kr. Kościan, Großpolen. Burgwall. Gefäßkomplex vom sog. „Gründungsopfer“ — Gruppe A der frühmittelalterlichen Keramik in Großpolen. Nach Z. Hilczerówna (1962).

Abb. 11. Bonikowo, Fdst. 1, Kr. Kościan, Großpolen. Burgwall. Keramik (6—11) der Gruppe A1 sowie mit ihr gleichzeitige Knochenartefakte (1—2) und Metall-sachen (3—5). Nach Z. Hilczerówna (1963, 1967).

Abb. 12. Radziejów, Fdst. 5, Kr. Radziejów, Kujawien. Ansiedlung aus dem Ende des 5. und aus dem 6. Jh. Keramik und Bronzefibel (9) aus verschiedenen Fundgruben und aus der Kulturschicht. 1—2, 8, 10: handgemachte Gefäße, 3: handgemachte Nachahmung der „grauen“ gedrehten Keramik, 4—7: Bruchstücke gedrehter Keramik, 11: im Oberteil abgedrehtes Gefäß. Nach L. Gabałówna und A. Nowakowski (1964).

Abb. 13. Połupin, Fdst. 4, Kr. Krosno Odrzańskie, Lebuser Land. Ansiedlung aus der Zeit vom Ende des 4. bis zur 1. Hälfte des 6. Jhs. Nach E. Dąbrowski (1970).

Abb. 14. Osiecznica, Fdst. 1, Kr. Krosno Odrzańskie, Lebuser Land. Ansiedlung aus der Mitte des 5. und aus der 1. Hälfte des 6. Jhs.

Abb. 15. Stara Kouřim, Bez. Kolín, Böhmen. Burgwall. 1: Knochenkamm, 2: Gefäß vom Prager Typus aus dem 5. Jh. Nach M. Šolle (1966).

Abb. 16. Březno, Bez. Louny, Böhmen. Ansiedlung aus dem Ende des 5. und aus dem 6. Jh. Keramik aus verschiedenen Gruben. Nach I. Pleinerová (1965); *Investigations archéologiques en Tchécoslovaquie*, Praha 1965.

Abb. 17. Frühe Gefäßformen des Prager Typus in Böhmen. 1: Praha-Dejvice (Kotlářka), 2: Praha-Michle, 3: Nebovidy, Bez. Kolín. Nach I. Borkovský (1940); Fr. Dvořák (1946).

Abb. 18. Hradiště an der Závistí, Böhmen. Ansiedlung aus der späten Kaiserzeit und aus der Völkerwanderungszeit. Keramik aus einem Wohnhaus der späten Kaiserzeit. Nach L. Jansová (1971).

Abb. 19. Hradiště an der Závistí, Böhmen. Ansiedlung aus der späten Kaiser-

zeit und aus der Völkerwanderungszeit. 2, 3, 5: gedrehte Gefäße. Nach L. Jansová (1971).

Abb. 20. Zlechov, Bez. Uher. Hradiště, Mähren. „Spätkaiserzeitliche“ Ansiedlung. Ausgewählte Gefäßtypen. 1—5: gedrehte Gefäße, 6—10: handgemachte Gefäße. Nach V. Hrubý (1967).

Abb. 21. Formen des ersten frühslawischen Gefäßtypus aus der Slowakei. 1—2: Očkov, Bez. Trnava, 3: Malá am Hron, Bez. Nové Zámky, 4: Nitriansky Hrádok, Bez. Nové Zámky. Nach T. Kolník (1956), D. Bialeková (1962).

Abb. 22. Siladice, Bez. Trnava, Südwest-Slowakei. Ansiedlung aus der 2. Hälfte des 5. und aus dem 6. Jh. 1—2: Gefäße des ersten Typus, 3—6: Gefäße des zweiten Typus der frühslawischen Keramik in der Slowakei. Nach D. Bialeková (1962).

Abb. 23. Potvorice, Bez. Trenčín, Südwest-Slowakei. Brandgräberfeld vom Ende des 5. und aus dem 6. Jh. 1—3: Gefäße des ersten Typus, 4—5: Gefäße des zweiten Typus der frühslawischen Keramik in der Slowakei. Nach D. Bialeková (1962).

Abb. 24. Devínska Nová Ves, Bez. Bratislava (Umgegend), Südwest-Slowakei. Slawisch-awarisches Gräberfeld des 7.—8. Jhs. Einzelne Keramikformen des Donautypus. Nach J. Eisner (1952).

Abb. 25. Prešov, Bez. Prešov, Ost-Slowakei. Ansiedlung aus dem 2.—5. Jh. Ausgewählte Gefäßformen des „Prešover“ Typus. 1—4, 6: gedreht, 5, 7, 8: handgemacht. Nach V. Budinský-Krička (1963).

Abb. 26. Merschwitz, Kr. Wittenberg, Sachsen. Brandgräberfeld. 1: Bruchstück eines Knochenkamms, 2: Urne. Nach Th. Voigt (1942).

Abb. 27. Dessau-Mosigkau, Anhalt. Ansiedlung. Keramik aus verschiedenen Siedlungsstufen. Nach B. Krüger (1967).

Abb. 28. Sukow, Kr. Teterow, Mecklenburg. Ansiedlung. 1—3: Frühe Formen des Feldberger Typus, 4—6: Keramik der Feldberger Gruppe. Nach E. Schuldt (1964 A).

Abb. 29. Sukow, Kr. Teterow, Mecklenburg. Ansiedlung. Randprofile der Keramik der Sukower Gruppe. Nach E. Schuldt (1964 A).

Abb. 30. Gefäße der Sukower Gruppe. 1—2: Sukow, Kr. Teterow, 3—4: Görke, Kr. Anklam. Nach E. Schuldt (1964).

Tafel I. 1: Velatice, Bez. Brno (5.-6. Jh.), 2: Mogiła-Nowa Huta, Fdst. 7a (6. Jh.), 3, 12: Matúškovo, Bez. Galanta (6.-7. Jh.), 4: Nitriansky Hrádok, Bez. Nove Zámky (2. Hälfte des 5. und 6. Jh.), 5: Libušín, Bez. Kladno (6.-7. Jh.), 6: Slatynki, Bez. Olomouc (5.-6. Jh.), 7: Menz, Kr. Burg (6.-7. Jh.), 8: Potvorice, Bez. Trenčín (Ende des 5. — Anfang des 7. Jhs.), 9: Praha-Podbaba (5.-6. Jh.), 10: Lublin-Czwartek (6. Jh.), 11: Dessau-Mosigkau, Gräberfeld (6.-7. Jh.), 13: Praha-Hrdčany Loretánské náměstí (4.-5. Jh.), 14: Chorula, Fdst. 8, Kr. Krapkowice (5./6. Jh.), 15: Seňa, Bez. Košice (6. Jh.), 16: Devínska Nová Ves, Bez. Bratislava — Umgegend (7.-8. Jh.). 1, 6: Mähren, 2, 10, 14: Süd-Polen, 3—4, 8, 12, 16: Südwest-Slowakei, 5, 9, 13: Böhmen, 7, 11: Anhalt, 15: Ost-Slowakei.

Tafel II. 1. Praha-Podbaba (5.-6. Jh.), 2: Nowiny, Kr. Inowrocław (5.-6. Jh.), 3: Výčapy-Opatovce, Bez. Nitra (7. Jh.), 4: Devínska Nová Ves, Bez. Bratislava — Umgegend (7.-8. Jh.), 5: Březno, Bez. Louny (5./6. Jh.), 6: Polupin, Fdst. 2, Kr. Krosno Odrzańskie (6. Jh.), 7: Sausedlitz, Kr. Delitzsch (6.-7. Jh.), 8: Edderitz, Kr. Köthen (6.-7. Jh.), 9: Lublin-Czwarek (6. Jh.), 10: Nowa Huta (6. Jh.), 11: Burzenin, Kr. Sieradz (7.-9. Jh.), 12—13: Lubicz, Kr. Toruń (6.-7. Jh.). 1, 5: Böhmen, 2, 12—13:

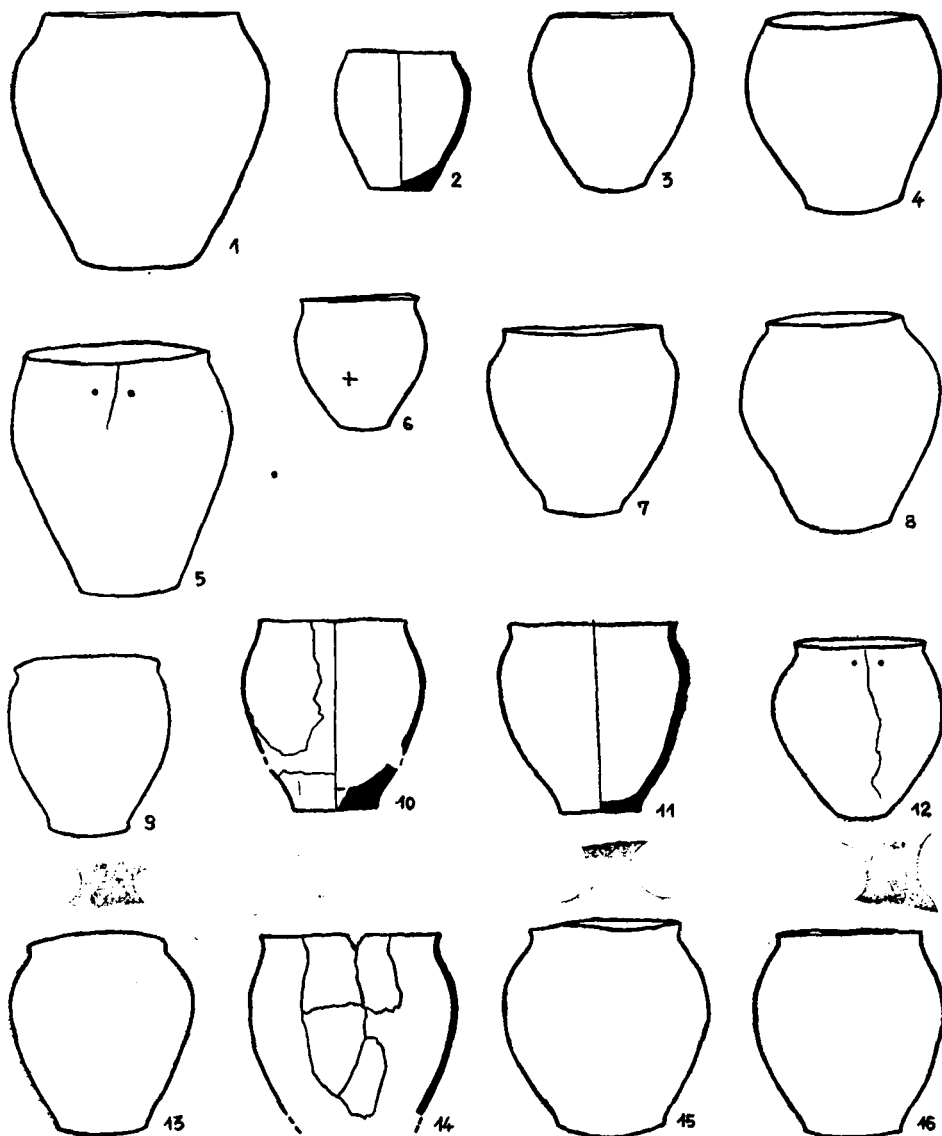
Kujawien, 3—4: Südwest-Slowakei, 6: Lebuser Land, 7: Anhalt, 9—10: Süd-Polen, 11: Mittel-Polen.

Tafel III. 1: Bonikowo, Fdst. 1, Kr. Kościan (Ende des 5.-6. Jhs.), 2: Żytowiecko. Kr. Gostyń (2. Hälfte des 6. Jhs.), 3: Humenné, Bez. Humenné (6.-7. Jh.), 4: Bruszczewo, Kr. Kościan (6.-9. Jh.), 5, 9: Szeligi, Fdst. 3, Kr. Płock (Ende des 6.-1. Hälfte des 7. Jhs.), 6: Polupin, Fdst. 2, Kr. Krosno Odrzańskie (6. Jh.), 7: Chodlik, Kr. Opole Lubelskie (2. Hälfte des 6.-7. Jh.), 8: Racibórz-Obora (2. Hälfte des 6.-7. Jh.), 10: Velatice, Bez. Brno (7.-8. Jh.), 11: Praha-Bubeneč (6.-7. Jh.), 12: Kutná Hora, Bez. Kutná Hora (6.-7. Jh.). 1—2, 4: Großpolen, 3: Ost-Slowakei, 5, 9: Masovien, 7: Lebuser Land, 7—8: Süd-Polen, 10: Mähren, 11—12: Böhmen.

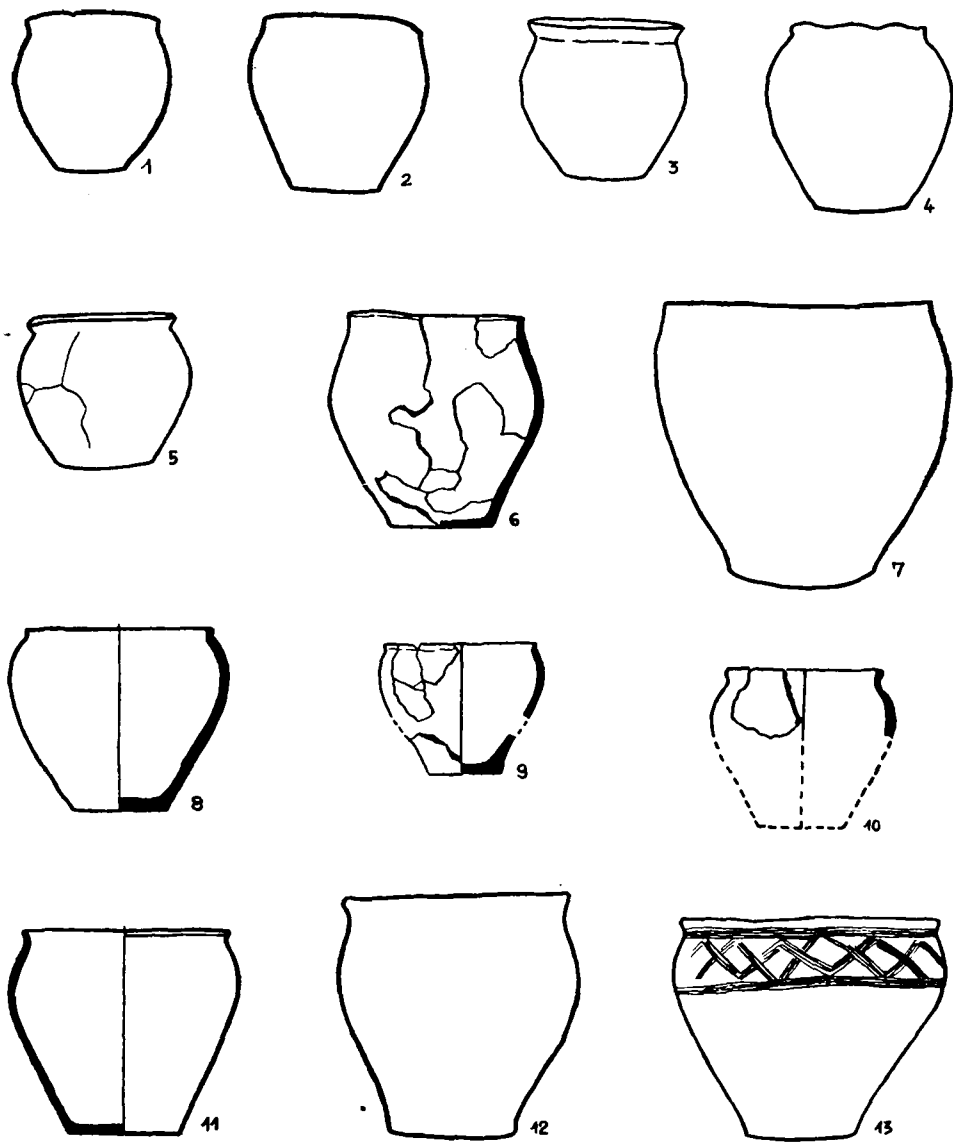
Tafel IV. 1: Praha-Veleslavín (5. Jh.), 2: Międzyborów, Kr. Grodzisk Mazowiecki (5.-6. Jh.), 3: Nieporęt, Kr. Wołomin (5.-6. Jh.), 4: Sausedlitz, Kr. Delitzsch (6.-7. Jh.), 5: Staré Město, Bez. Uher. Hradiště (6.-7. Jh.), 6: Mogiła-Nowa Huta, Fdst. 7a (5.-6. Jh.), 7: Groß Zöberitz, Kr. Bitterfeld (6.-7. Jh.), 8: Prešov, Bez. Prešov (4.-5. Jh.), 9: Bilovice, Bez. Prostějov (5.-6. Jh.), 10: Kotowo, Kr. Nowy Tomyśl (5.-6. Jh.), 11: Hohenseeden, Kr. Genthin (6.-7. Jh.), 12: Görke, Kr. Anklam (6.-7. Jh.), 13—14: Devínska Nová Ves, Bez. Bratislava — Umgegend (7.-8. Jh.), 15: Bruszczewo, Kr. Kościan (6.-9. Jh.), 16: Szeligi, Fdst. 2, Kr. Płock (Ende des 6.-1. Hälfte des 7. Jhs.). 1: Böhmen, 2—3, 16: Masovien, 4, 7, 11: Anhalt, 5, 9: Mähren, 6: Kleinpolen, 8: Ost-Slowakei, 10, 15: Großpolen, 12: Mecklenburg, 13—14: Südwest-Slowakei.

Tafel V. 1: Stará Břeclav, Bez. Břeclav, Höhe des Gefäßes 27 cm (5.-8. Jh.), 2: Potvorice, Bez. Trenčín, Höhe 25,6 cm (Ende des 5.-7. Jh.), 3: Matúškovo, Bez. Galanta, H. 39 cm (6.-7. Jh.), 4: Malá am Hron, Bez. Nové Zámky, H. 34—36 cm (Ende des 5.-6. Jh.), 5: Lubicz, Kr. Toruń, H. 19,8 cm (6.-7. Jh.), 6: Siemonia-Podmłynie, Kr. Będzin (Ende des 4.-5. Jh.), 7: Groß Kühnau, Kr. Dessau, H. ca 35 cm (6.-7. Jh.), 8: Výčapy-Opatovce, Bez. Nitra, H. 26,5 cm (7. Jh.), 9: Výčapy-Opatovce, Bez. Nitra (7. Jh.), 10: Matuškovo, Bez. Galanta (Ende des 5.- Anfang des 7. Jhs.), 11: Abrahám, Bez. Galanta (7.-8. Jh.), 12: Praha-Bubeneč (6.-7. Jh.). 1: Mähren, 2—4, 8—11: Südwest-Slowakei, 5: Kujawien, 6: Schlesien, 7: Anhalt, 12: Böhmen.

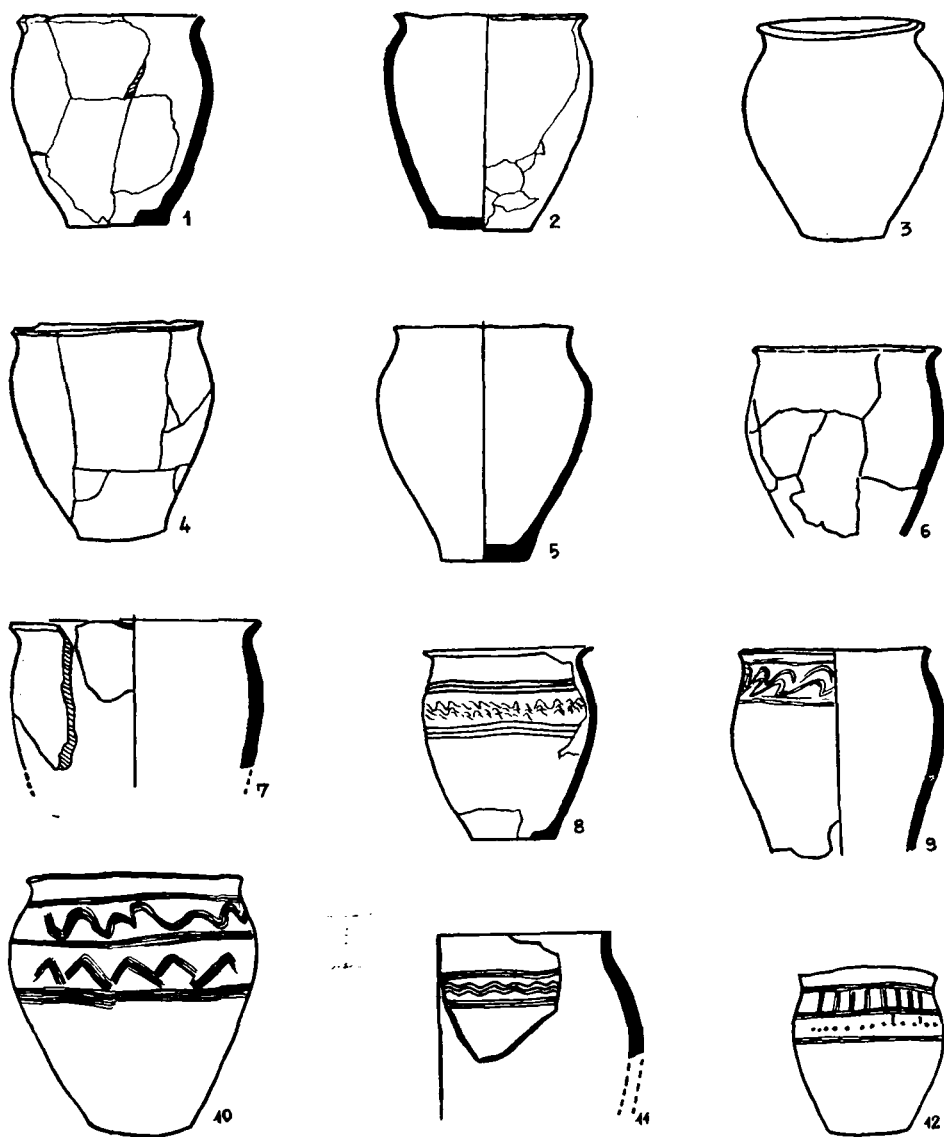
Übersetzt von Konrad Jazdzewski

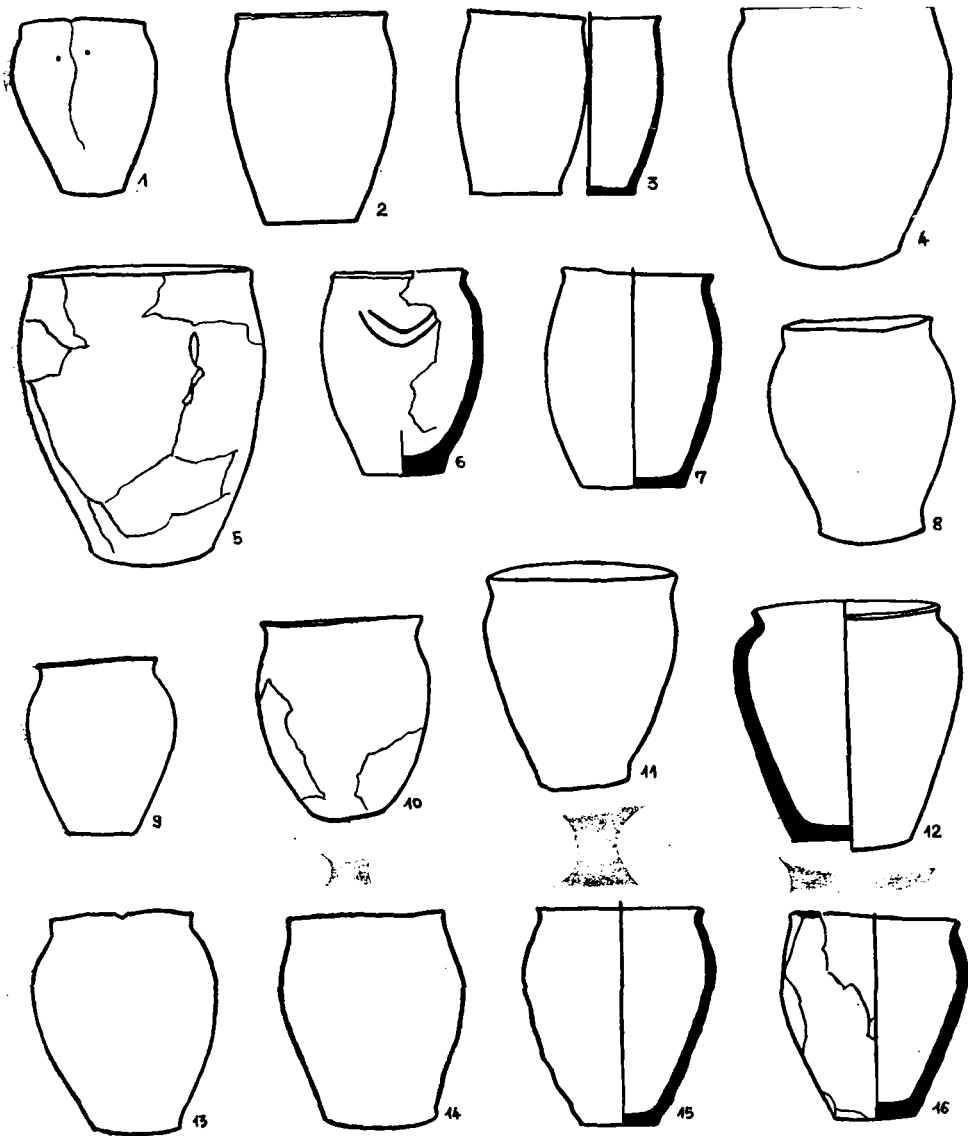
Tablica I. 1: Velatice, okr. Brno (V—VI w.), 2: Mogiła-Nowa-Huta, st. 7a (VI w.), 3, 12: Matúškovo, okr. Galanta (VI—VII w.), 4: Nitriansky Hrádok, okr. Nové Zámky (druga poł. V—VI w.), 5: Libušin, okr. Kladno (VI—VII w.), 6: Slatynki, okr. Olomouc (V—VI w.), 7: Menz, Kr. Burg (VI—VII w.), 8: Potvorice, okr. Trenčín (kon. V — pocz. VII w.), 9: Praga-Podbaba (V—VI w.), 10: Lublin-Czwartek (VI w.), 11: Dessau-Mosigkau, cmentarzysko (VI—VII w.), 13: Praga-Hradčany, Lo-retánské náměstí (VI—V w.), 14: Chorula, st. 8, pow. Krapkowice (V/VI w.), 15: Seňa, okr. Košice (VI w.), 16: Devínska Nová Ves, okr. Bratislava-okolice (VII—VIII w.). 1, 6: Morawy, 2, 10, 13: południowa Polska, 3—4, 8, 12, 16: południowo-zachodnia Słowacja, 5, 9, 13: Czechy, 7, 11: Anhalt, 15: wschodnia Słowacja

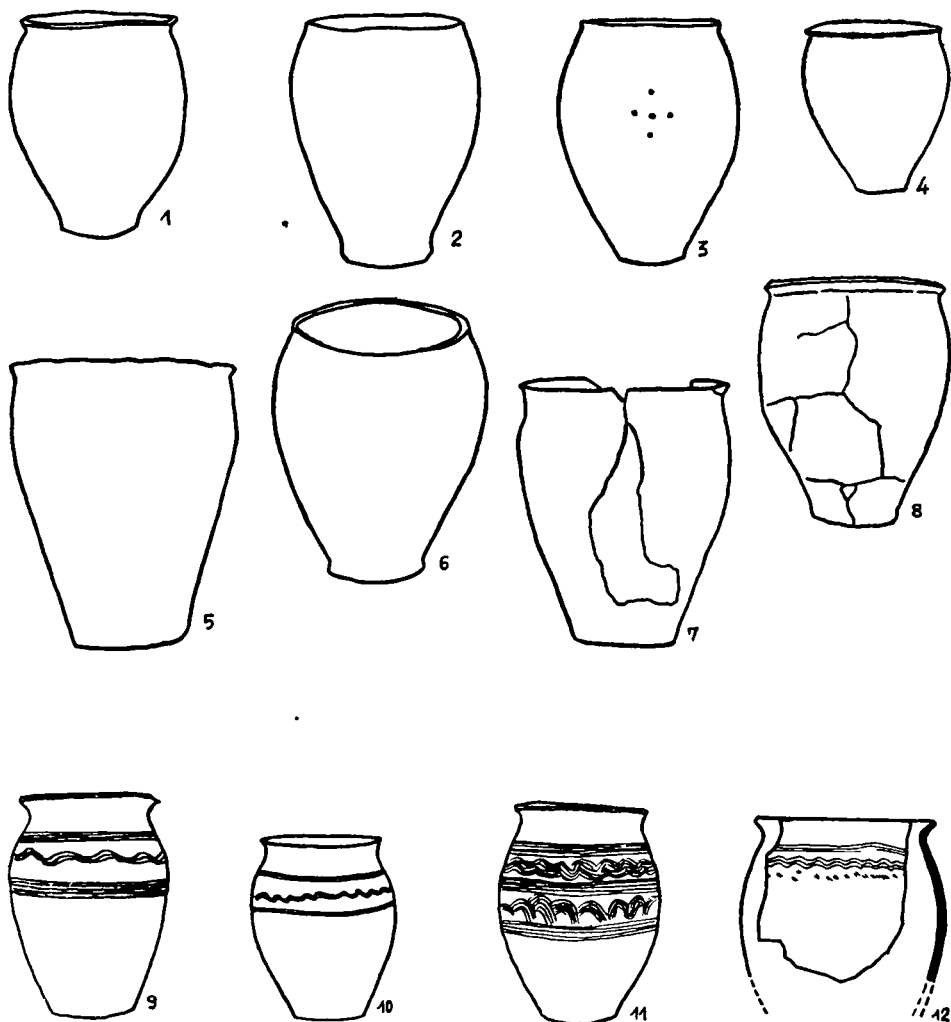
Tablica II. 1: Praga-Podbaba (V—VI w.), 2: Nowiny, pow. Inowrocław (V—VI w.), 3: Výčapy-Opatovce, okr. Nitra (VII w.), 4: Devínska Nová Ves, okr. Bratislava-okolice (VII—VIII w.), 5: Březno, okr. Louny (V/VI w.), 6: Połupin, st. 2, pow. Krosno Odrzańskie (VI w.), 7: Sausedlitz, Kr. Delitzsch (VI—VII w.), 8: Edderitz, Kr. Köthen (VI—VII w.), 9: Lublin-Czwartek (VI w.), 10: Nowa Huta (VI w.), 11: Burzenin, pow. Sieradz (VII—IX w.), 12—13: Lubicz, pow. Toruń (VI—VII w.). 1, 5: Czechy, 2, 12—13: Kujawy, 3—4: południowo-zachodnia Słowacja, 6: Ziemia Lubuska, 7—8: Anhalt, 9—10: południowa Polska, 11: Polska środkowa

Tablica III. 1: Bonikowo, st. 1, pow. Kościan (kon. V—VI w.), 2: Żytowiecko, pow. Gostyń (druga poł. VI w.), 3: Humenné, okr. loco (VI—VII w.), 4: Bruszczewo, pow. Kościan (VI—IX w.), 5, 9: Szeligi, st. 3, pow. Płock (kon. VI. — pierwsza poł. VII w.), 6: Połupin, st. 2, pow. Krosno Odrzańskie (VI w.), 7: Chodlik, pow. Opole Lubelskie (druga poł. VI—VII w.), 8: Racibórz-Obora (druga poł. VI—VII w.), 10: Velatice, okr. Brno (VII—VIII w.), 11: Praga-Bubeneč (VI—VII w.), 12: Kutná Hora, okr. loco (VI—VII w.), 1—2, 4: Wielkopolska, 3: wschodnia Słowacja, 5, 9: Mazowsze, 7: Ziemia Lubuska, 7—8: południowa Polska, 10: Morawy, 11—12: Czechy

Tablica IV. 1: Praga-Veleslavín (V w.), 2: Międzychód, pow. Żyrardów (V—VI w.), 3: Nieporęt, pow. Wołomin (V—VI w.), 4: Sausedlitz, Kr. Delitzsch (VI—VII w.), 5: Staré Město, okr. Uhr. Hradiště (VI—VII w.), 6: Mogiła-Nowa Huta, st. 7^a (V—VI w.), 7: Gross Zöberitz, Kr. Bitterfeld (VI—VII w.), 8: Prešov, okr. loco (IV—V w.), 9: Bilovice, okr. Prostějov (V—VI w.), 10: Kotowo, pow. Nowy Tomyśl (V—VI w.), 11: Hohenseeden, Kr. Genthin (VI—VII w.), 12: Görke, Kr. Anklam (VI—VII w.), 13, 14: Devínska Nová Ves, okr. Bratislava-okolice (VII—VIII w.), 15: Bruszczewo, pow. Kościan (VI—IX w.), 16: Szeligi, st. 2, pow. Płock (kon. VI—pierwsza poł. VII w.). 1: Czechy, 2—3, 16: Mazowsze, 4, 7, 11: Anhalt, 5, 9: Morawy, 6: Małopolska, 8: wschodnia Słowacja, 10, 15: Wielkopolska, 12: Meklemburgia, 13—14: południowo-zachodnia Słowacja

Tablica V. 1: Stará Břeclav, okr. Břeclav, wysokość naczynia 27 cm (V—VIII w.), 2: Potvorice, okr. Trenčín, wys. 25,6 cm (kon. V—pocz. VII w.), 3: Matúškovo, okr. Galanta, wys. 39 cm (VI—VII w.), 4: Malá nad Hronem, okr. Nové Zámky, wys. 34—36 cm (kon. V—VI w.), 5: Lubicz, pow. Toruń, wys. 19,8 cm (VI—VII w.), 6: Siemonia-Podmlynie, pow. Będzin (kon. IV—V w.), 7: Gross Kühnau, Kr. Dessau, wys. ok. 35 cm (VI—VII w.), 8: Výchapy-Opatovce, okr. Nitra, wys. 26,5 cm (VII w.), 9: Výchapy-Opatovce, okr. Nitra (VII w.), 10: Matúškovo, okr. Galanta (kon. V—pocz. VII w.), 11: Abrahám, okr. Galanta (VII—VIII w.), 12: Praga-Bubeneč (VI—VII w.). 1: Morawy, 2—4, 8—11: południowo-zachodnia Słowacja, 5: Kujawy, 6: Śląsk, 7: Anhalt, 12: Czechy